

Київський університет імені Бориса Грінченка

КУЛИК ОЛЕНА ДМИТРІВНА

УДК 373.5.016:811.161.2

**МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК УЧНІВ 5–9 КЛАСІВ
ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ СЛОВОТВІРНОЇ СИСТЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова)

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис. Роботу виконано в Київському університеті імені Бориса Грінченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор **Караман Станіслав Олександрович**, Київський університет імені Бориса Грінченка, професор, завідувач кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор **Бакум Зінаїда Павлівна**, Криворізький державний педагогічний університет, професор кафедри української мови;

доктор педагогічних наук, доцент **Греб Марія Михайлівна**, Бердянський державний педагогічний університет, професор, завідувач кафедри української мови та славістики;

доктор педагогічних наук, доцент **Кучеренко Ірина Анатоліївна**, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, професор кафедри практичного мовознавства.

Захист відбудеться «___» червня 2019 року о 12.30 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.133.05 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розіслано «___» травня 2019 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Р. С. Дружененко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Надважливим завданням загальної середньої освіти XXI століття є оптимізація освітнього процесу, за якого пріоритетом стає формування в учнів наукової картини світу, культури розумової діяльності, інноваційного стилю мислення, креативного потенціалу, національної свідомості й самосвідомості, патріотичних почуттів, активної громадянської позиції, підготовка їх до соціалізації, творчої діяльності, професіоналізації, організації й самоорганізації навчання впродовж життя, на що й зорієнтовують законодавчі та нормативні документи: Закон України «Про освіту», Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років, Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, освітні чинні програми з української мови. Практична реалізація багатоаспектно окресленого завдання можлива лише за створення оптимальних умов для мовленнєвого розвитку учнів – одного з чинників формування компетентного мовця, успішного комуніканта, який має, зокрема, вправно послуговуватися в мовленні одиницями словотвірної системи, дотримуватися словотвірних норм, оперувати словотвірними моделями, ідентифікувати, декодувати, кодувати зміст текстової інформації за прикметними словотвірними ознаками.

У царині лінгвістики останнього двадцятиріччя з'явилася значна кількість наукових праць, у яких підтверджено провідну роль словотворення в оновленні лексики сучасної мови, формуванні мовної та концептуальної картин світу, визначено актуальні завдання теорії і практики сучасної словотвірної номінації, поглиблено зміст науки про словотвір сучасної української мови, окреслено шляхи його подальшого розвитку (І. Беркешук, П. Білоусенко, З. Валюх, Н. Гаврилюк, К. Городенська, В. Горпинич, Н. Дзеньдзьора, І. Іншакова, Є. Карпіловська, К. Качайло, Н. Клименко, Л. Кислюк, Ж. Колоїз, О. Кушлик, В. Максимчук, О. Меркулова, А. Нелюба, В. Олексенко, С. Семенюк, О. Скляренко, О. Скляренко, Я. Старченко, О. Степаненко, О. Стишов, Л. Стівбур, В. Шемет й ін.).

У лінгводидактиці стратегії навчання словотвору в закладах загальної середньої освіти привертала увагу науковців останньої чверті XX століття (М. Вашуленко, Л. Вознюк, Т. Донченко, Л. Забашта, І. Литвин, Л. Литвин, В. Мельничайко, І. Олійник, І. Ощипко, М. Плющ, Л. Скуратівський, М. Стельмахович й ін.). На початку ж XXI століття ця проблема набула висвітлення лише в поодиноких дисертаційних працях (І. Волкової, М. Пігур, О. Хоменко, Л. Чемоніної). Однак ідеї, віддзеркалені в лінгводидактичних розвідках З. Бакум, О. Божко, Н. Голуб, О. Горошкіної, М. Греб, Т. Донченко, О. Караман, С. Карамана, К. Крутій, О. Кучерук, І. Кучеренко, Л. Мамчур, В. Новосьолової, Л. Овсієнко, С. Омельчука, Е. Палихати, М. Пентилюк, Л. Попової, В. Статівки, І. Хом'яка, Г. Шелехової, А. Ярмолук та інших, дотично стосуються проблеми навчання словотвірної системи української мови, є підґрунтям для формування особистості, яка вільно послуговується мовними

засобами, зокрема й словотвірного рівня, виявляє себе в мовленнєвій діяльності й реалізує в різних сферах комунікації. Попри те, що означені наукові студії віддзеркалюють вивчення *словотвору* в процесі формування комунікативної компетентності особистості, поза увагою залишається наскрізне навчання його як системи у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів.

У визначенні концептуальних засад методики навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів ураховано необхідність розв'язання суперечностей між:

- новими тенденціями в шкільній мовній освіті, що передбачають посилення практичної спрямованості підготовки компетентного учня-мовця й інноватора, та недостатньою розробленістю теоретико-методичних засад навчання словотвірної системи української мови, підпорядкованого інтересам мовленнєвого розвитку учнів 5–9 класів;

- сучасними антропоорієнтованими тенденціями розвитку українського словотворення та необхідністю оновлення змістового наповнення методичного супроводу навчання словотвірної системи української мови учнів 5–9 класів з урахуванням лінгвістичних ідей, динаміки словотвірних явищ у текстах різного комунікативно-прагматичного спрямування;

- теорією шкільного словотвору та словотвором як сегментом лінгвістичної науки, що полягає не так у змістові й обсязі теоретичного матеріалу, як у способах репрезентування його з пріоритетом забезпечення розвитку мовлення учнів для подальшої успішної комунікації в навчальних і життєвих ситуаціях;

- потенційними можливостями взаємопов'язаних технологій навчання словотвірної системи української мови й розвитку мовленнєвої активності учнів 5–9 класів та недостатнім використанням їх в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Окреслені суперечності й необхідність обґрунтування теоретико-методичних засад навчання словотвірної системи української мови в контексті мовленнєвого розвитку учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти зумовили вибір теми дисертаційної роботи *«Мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти в процесі навчання словотвірної системи української мови»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з науковою проблематикою досліджень кафедри української лінгвістики і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Актуальні проблеми мовознавства, лінгводидактики та інноваційні технології навчання у ВНЗ» (державний реєстраційний номер 0112U004562). Тему дослідження *«Мовленнєвий розвиток учнів основної школи в процесі вивчення словотвірної системи української мови»* затверджено вченою радою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (протокол № 7 від 24 березня 2011 р.), погоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 18.06.2013 р.) та уточнено на засіданні кафедри української мови Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка у формулюванні *«Мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів*

закладів загальної середньої освіти в процесі навчання словотвірної системи української мови» (протокол № 4 від 10.10.2018).

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні лінгводидактичних засад, розробленні й експериментальній перевірці методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти.

Відповідно до теми й мети визначено такі **завдання**:

1. Дослідити теоретичні здобутки українських і зарубіжних філософів, психологів, лінгвістів, психолінгвістів, дидактів, лінгводидактів про феномени «мовленнєвий розвиток», «мовленнєва діяльність», «мовна особистість», «словотвірна система» та на їх основі з'ясувати й уточнити сутнісні характеристики базових понять дослідження.

2. Обґрунтувати лінгводидактичні засади навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів.

3. Проаналізувати зміст навчально-методичного забезпечення процесу навчання словотвірної системи української мови в контексті мовленнєвого розвитку учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти.

4. Виявити й схарактеризувати критерії, показники й рівні сформованості в учнів 5–9 класів комплексних словотвірних умінь, з опертям на них провести діагностувальний зріз мовленнєвого розвитку учнів.

5. Визначити форми, методи, прийоми, засоби, технології навчання словотвірної системи української мови в закладах загальної середньої освіти та з'ясувати лінгводидактичний потенціал їх для мовленнєвого розвитку учнів 5–9 класів.

6. Запропонувати трикомпонентну систему словотвірних вправ, зорієнтовану на мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів, й обґрунтувати доцільність застосування їх на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти.

7. Розробити методику наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти й експериментально перевірити її ефективність.

Об'єкт дослідження – процес навчання української мови в 5–9 класах закладів загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – форми, методи, прийоми, засоби, технології навчання словотвірної системи української мови в закладах загальної середньої освіти у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів.

Концепція дослідження. Потреба в обґрунтуванні та розробленні методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти, що має не лише теоретичне значення для лінгводидактичної науки, а й практичне спрямування, зумовлена модернізацією структури і змісту сучасної шкільної мовної освіти, за якої акценти зміщено зі знаннєвої парадигми навчання на компетентнісну.

Об'єктивно необхідним для таких змін є врахування того, що навчання мовної теорії має бути підпорядковане інтересам розвитку мовлення учнів, набуттю ними індивідуального мовленнєвого досвіду; пріоритетними повинні

стати види діяльності, що стимулюють процес взаємодії і спілкування, забезпечують інтенсивну мовленнєву практику учнів і сприяють успішній особистісній реалізації впродовж життя.

Провідною ідеєю дослідження є розроблення методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з розвитком мовлення учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти, зорієнтованої на ґрунтовне засвоєння теоретичних аспектів словотвору, формування комплексних словотвірних умінь на основі виконання спеціальних завдань із домінуванням мовленнєвої практики.

Концепцію, провідну ідею й основні положення дослідження зосереджено в **загальній гіпотезі**, що ґрунтується на припущенні про залежність ефективності методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів від упровадження поетапного навчання її, моделювання змісту, оптимального добору принципів, методів, прийомів, форм, засобів і технологій навчання.

Загальну гіпотезу конкретизовано в **часткових**, за якими навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів буде ефективним, якщо: урахувати здобутки сучасної лінгвістичної науки про динаміку словотвірних явищ; лінгводидактичні засади навчання словотвірної системи української мови в закладах загальної середньої освіти; психологічні, психолінгвістичні та лінгводидактичні основи розвитку мовлення підлітків 11–15-ти років; реалізовувати компетентнісний, особистісно орієнтований, діяльнісний, комунікативно-когнітивний, функційно-стилістичний, текстоцентричний і дослідницький підходи до навчання; оптимально поєднувати традиційні й сучасні принципи, методи, прийоми, форми, засоби і технології, що інтенсифікують процес навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів; упроваджувати трикомпонентну систему спеціальних словотвірних вправ, зорієнтовану на усвідомлене опанування учнями словотвірного матеріалу у взаємозв'язку з активною мовленнєвою практикою під час навчання всіх розділів шкільного курсу української мови.

Методологічною основою дослідження є положення філософії про мову як засіб спілкування, інтелектуальний продукт індивідуального й колективного досвіду, її зв'язки з мисленням, свідомістю, пізнанням, культурою, світоглядом користувача мови; лінгвістичної науки про систему й структуру мови, єдність форми й змісту, словотвірні явища в мові (номінативний аспект) і мовленні (комунікативний аспект); концептуальні засади психологічної й психолінгвістичної наук про теорію мовленнєвої діяльності, взаємозумовленість чуттєвого й раціонального в опануванні мови; лінгводидактичної науки про пріоритетну роль мовлення в розвитку мовної й мовленнєвої особистості учня; Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти, Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, Концепція когнітивної методики навчання української мови, Концептуальні засади

комунікативної методики навчання української мови, навчальні програми з української мови.

Теоретичною основою слугували різноаспектні дослідження в галузі *філософії* про сутність і природу мови, її взаємозв'язки з мисленням, мовленням, буттям, життєвим досвідом людини, соціумом, комунікацією (П. Абеляр, К.-О. Апель, Аристотель, Л. Вітгенштейн, М. Хайдеггер, В. Гумбольдт, Е. Гуссерль, Х.-Г. Гадамер, Ж. Дерріда, Ж. Ф. Ліотар, Дж. Локк, Д. Овсянико-Куликовський, У. Оккам, Дж. Остін, Платон, О. Потебня, Б. Рассел, Ж.-П. Сартр, Дж. Сьорль, Г. Сковорода, Д. Скотт, Г. Фреге, П.-М. Фуко, Ю. Хабермас, Д. Юм й ін.); *лінгвістики*, пов'язані з проблемами *словотвірної системи мови* (С. Бевзенко, О. Безпояско, П. Білоусенко, Л. Булаховський, З. Валюх, І. Вихованець, Г. Гнатюк, К. Городенська, В. Горпинич, А. Грищенко, Л. Гумецька, В. Грещук, М. Жовтобрюх, Є. Карпіловська, Н. Клименко, І. Ковалик, Ж. Колоїз, А. Нелюба, М. Плющ, О. Потебня, Л. Родніна, О. Склярєнко, О. Склярєнко, С. Смаль-Стоцький, О. Стишов, В. Русанівський, Л. Щерба, Л. Юрчук й ін.); *тексту й текстотворення* (Ю. Арешенков, Ф. Бацевич, Н. Валгіна, М. Вінтонів, І. Гальперін, А. Загнітко, Т. Космеда, І. Кочан, В. Лукін, В. Маслова, Т. Радзієвська, О. Селіванова, К. Серажим, Г. Солганик, О. Чувакіна й ін.); *психології і психолінгвістики*, пов'язані з особливостями *психологічного й мовленнєвого розвитку* підлітків 11–15-ти років (Б. Баєв, Л. Божович, Л. Виготський, В. Вундт, П. Гальперін, М. Жинкін, І. Зимня, Г. Костюк, О. М. Леонт'єв, О. О. Леонт'єв, О. Лурія, С. Рубінштейн й ін.); *теорією мовленнєвої діяльності* з позицій лінгвістичного (Л. Блумфілд, І. де Бодуен де Куртене, В. фон Гумбольдт, О. Потебня, Ф. де Соссюр, Л. Щерба й ін.), психологічного (Л. Виготський, О. М. Леонт'єв, О. Лурія, С. Рубінштейн й ін.), психолінгвістичного (М. Жинкін, І. Зимня, О. О. Леонт'єв, Ю. Пассов й ін.) підходів; *дидактики*, у яких розкрито суть засадничих для дослідження дидактичних категорій, понять, явищ, процесів, висвітлено специфіку взаємозв'язку навчання, виховання й розвитку особистості (А. Алексюк, Ю. Бабанський, М. Данилов, В. Загв'язинський, В. Краєвський, І. Лернер, М. Махмутов, О. Пометун, Л. Пироженко, М. Скаткін, А. Хуторський й ін.); *лінгводидактики* з проблем удосконалення змісту мовної освіти й оптимізації процесу навчання української мови в закладах загальної середньої освіти на основі різних підходів, принципів, технологій, методів, прийомів, засобів навчання (З. Бакум, О. Біляєв, М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горошкіна, М. Греб, Т. Донченко, О. Караман, С. Караман, О. Кучерук, І. Кучеренко, Л. Мамчур, В. Мельничайко, Л. Овсієнко, С. Омельчук, М. Пентилюк, К. Плиско, Л. Скуратівський, І. Хом'як, Г. Шелехова, С. Яворська й ін.). Узято до уваги лінгводидактичні ідеї, віддзеркалені в монографіях, докторських і кандидатських дисертаціях З. Бакум, О. Божко, І. Волкової, Т. Донченко, К. Крутій, І. Кучеренко, О. Кучерук, С. Омельчука, Е. Палихати, М. Пігур, Л. Попової, В. Статівки, О. Хоменко, Л. Чемоніної, що безпосередньо чи дотично стосуються досліджуваної проблеми.

Для реалізації поставлених завдань використано такі **методи дослідження**:

– *теоретичні*: вивчення, аналіз та синтез філософської, лінгвістичної, психолого-педагогічної, лінгводидактичної літератури з проблеми дослідження, публікацій у наукових періодичних фахових виданнях, довідкової літератури – для

визначення поняттєво-категорійного апарату й обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження; нормативних, організаційно-розпорядчих, інструктивних та методичних документів, документації закладів загальної середньої освіти України, підручників, наукових та навчально-методичних посібників, узагальнення педагогічного досвіду вчителів української мови – для з'ясування сучасного стану теорії і практики навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів; теоретичного моделювання – для обґрунтування лінгводидактичних засад навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів;

– *емпіричні*: педагогічне спостереження за освітнім процесом на уроках української мови, анкетування вчителів і учнів, бесіди з ними, консультування педагогів-експериментаторів для виявлення стану розробленості досліджуваної проблеми; педагогічний експеримент (констатувальний етап – для з'ясування готовності вчителів і учнів до навчання словотвірної системи української мови з акцентом на мовленнєвому розвитку учнів; з'ясування рівнів сформованості словотвірних умінь в аспекті мовленнєвого розвитку учнів 5–9 класів; формувальний етап – для апробації експериментальної методики; контрольний – для перевірки ефективності розробленої методики); прогнозування результатів експериментального навчання;

– *статистичні*: кількісний і якісний аналіз експериментальних даних для отримання достовірних результатів щодо ефективності розробленої методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження: *вперше обґрунтовано* лінгводидактичні засади навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти; *з'ясовано* змістові характеристики базових понять «словотвірна система», «словотвірні норми», «способи словотворення», «словотвірна зв'язність тексту», «мовна й мовленнєва особистість», «мовленнєва діяльність», «мовленнєвий розвиток», «мовна й мовленнєва рефлексія», «комунікативна компетентність», «мовленнєва компетентність», «діяльнісна компетентність», частину з яких *уточнено й супроводжено* авторськими дефініціями; *окреслено* місце мовленнєвого розвитку в структурі комунікативної компетентності особистості; *визначено й потлумачено* компоненти навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів; *удосконалено* форми, методи, прийоми, засоби, технології навчання словотвірної системи української мови; *створено* лінгводидактичну модель поетапного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів; *визначено* критерії та показники рівнів сформованості комплексних словотвірних умінь у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів; *розроблено* методику наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти; *запропоновано* трикомпонентну систему словотвірних вправ, спрямовану на інтенсивну мовленнєву практику й орієнтовану

на активне опанування учнями словотвірного матеріалу під час навчання всіх розділів шкільного курсу української мови; *подальшого розвитку набули* теоретичні й прикладні аспекти технологічного супроводу навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти.

Практичне значення дослідження. Основні положення й висновки дисертації, авторська методика, розроблені посібники, електронні програмні засоби, вправи і завдання, тести можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти під час навчання української мови; закладів вищої освіти на заняттях з методики навчання української мови; для створення підручників і навчально-методичних посібників, в організації науково-дослідницької роботи студентів, проведенні педагогічної практики, а також у післядипломній освіті на заняттях зі слухачами курсів.

Достовірність результатів дослідження забезпечено науково-методичною обґрунтованістю вихідних положень з урахуванням сучасних досягнень психологічної, психолінгвістичної, лінгвістичної, дидактичної й лінгводидактичної наук; доцільним використанням теоретичних, емпіричних і статистичних методів, адекватних предметові, меті й завданням дослідження; широким упровадженням розробленої методики в закладах загальної середньої освіти різних регіонів України; позитивними результатами експериментального навчання; апробацією дослідження на міжнародних, усеукраїнських, регіональних наукових і науково-практичних конференціях, освітніх форумах, семінарах та круглих столах.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Бердянської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 11 Бердянської міської ради Запорізької області (*довідка № 50 від 21.02.2019 року*), Бердянської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 16 Бердянської міської ради Запорізької області (*довідка № 02/54 від 22.02.2019 року*), Комунального закладу «Нікопольська середня загальноосвітня школа I–II ступенів № 11» Нікопольської міської ради Дніпропетровської області (*довідка № 45 від 22.02.2019 року*), Люхчанської загальноосвітньої школи I–III ступенів Сарненської районної ради Рівненської області (*довідка № 82 від 25.02.2019 року*), Малинської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 3 Малинської міської ради Житомирської області (*довідка № 23 від 20.02.2019 року*), Малокаратульського навчально-виховного об'єднання «Загальноосвітня школа I–II ступенів – дошкільний навчальний заклад» Переяслав-Хмельницької районної ради Київської області (*довідка № 5 від 22.02.2019 року*), Переяслав-Хмельницької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 2 Переяслав-Хмельницької міської ради Київської області (*довідка № 8 від 11.01.2019 року*), Пирятинської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 4 Пирятинської міської ради Полтавської області (*довідка № 4/02-19 від 22.02.2019 року*), Піщанського навчально-виховного об'єднання «Загальноосвітня школа I–III ступенів – дитячий садок» Білоцерківської районної державної адміністрації Київської області (*довідка № 72 від 23.01.2019 року*).

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення, аналітичні міркування, представлені в дисертації, було оприлюднено в доповідях і виступах на міжнародних наукових і науково-практичних

конференціях: «Лінгвалізація світу» (м. Черкаси, 13–14 травня 2010 р.); «Теоретична і дидактична філологія: надбання, проблеми, перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 17–18 травня 2012 р.); «Текст у сучасному лінгвістичному вимірі» (м. Переяслав-Хмельницький, 18–19 квітня 2013 р.); «Мова – література – культура в контексті національних взаємозв'язків» (м. Бердянськ, 23–24 травня 2013 р.); «Проблемы модернизации образовательного процесса в школе и ВУЗе. Традиции и инновации в педагогике начальной школы» (г. Симферополь, 25–27 сентября 2013 г.); «Формування мовної особистості в багатоступеневій системі освіти: досвід, реалії, перспективи» (м. Івано-Франківськ, 17–18 жовтня 2013 р.); «Теоретична і дидактична філологія: надбання, проблеми, перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 2–3 жовтня 2014 р.); «Багатоманітність культур як педагогічна проблема» (м. Бердянськ, 17–18 вересня 2015 р.); «Economics, management, law: socio-economic aspects of development» (Italy, Roma, January 29, 2016); «Теоретична і дидактична філологія: надбання, проблеми, перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 6–7 жовтня 2016 р.); «Сучасні стратегії педагогічної освіти в контексті розбудови суспільства сталого розвитку та концепції нової української школи» (м. Київ, 2–3 листопада 2017 р.); «Science and education: trends and prospects» (United States of America, Taunton, February 23, 2018); «Професійна освіта в Україні та світі в контексті імплементації Закону України «Про вищу освіту» (м. Переяслав-Хмельницький, 24–25 травня 2018 р.); «Problems of the development of modern science: theory and practice» (Spain, Madrid, 28 April, 2018); «Теоретична і дидактична філологія: надбання, проблеми, перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 4–5 жовтня 2018 р.); «Мова і соціум: етнокультурний аспект» (м. Бердянськ, 18–19 жовтня 2018 р.); «Передові технології реалізації освітніх ініціатив» (м. Переяслав-Хмельницький, 5 лютого 2019 р.); *усеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях*: «Актуальні проблеми шкільної та вищівської лінгводидактики: реалії та перспективи. Доробок наукової школи М. І. Пентилюк» (м. Херсон, 7–8 квітня 2011 р.); «Лінгвістика наукового тексту: теорія і методика» (м. Херсон, 13–14 жовтня 2011 р.); «Актуальні проблеми культури української мови і мовлення» (м. Острого, 1–2 листопада 2012 р.); «Образне слово Луганщини» (м. Луганськ, 10–11 квітня 2014 р.); «Актуальні проблеми культури української мови і мовлення» (м. Острого, 6–7 листопада 2014 р.); «Українська культура ХХ–ХХІ століття: екзистенційний, компаративний та гендерний аспекти» (м. Одеса, 7–8 листопада 2014 р.); «Розвиток національно-мовної особистості в умовах неперервної освіти: надбання, реалії, перспективи» (м. Умань, 22–23 жовтня 2015 р.); «Актуальні проблеми культури української мови і мовлення» (м. Острого, 5–6 листопада 2015 р.); «Актуальні проблеми лінгводидактики: реалії та перспективи» (м. Херсон, 7–8 квітня 2016 р.); «Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського – джерело формування українськомовної особистості» (м. Умань, 28 вересня 2016 р.); «Розвиток національномовної особистості в умовах неперервної освіти: надбання, реалії, перспективи» (м. Умань, 10–11 листопада 2016 р.); «Формування мовної особистості в умовах реалізації концепції Нової української школи» (м. Київ, 29 травня 2018 р.); «Українська та іноземні мови в початкових класах: актуальні проблеми й інноваційні технології навчання» (м. Кам'янець-Подільський, 28

березня 2018 р.); «Гуманна педагогіка у процесі особистісного розвитку дитини» («Лицар гуманної педагогіки – Василь Олександрович Сухомлинський»)) (м. Умань, 21 лютого 2018 р.); «Проблеми дитинства в контексті сучасної педагогіки» (м. Дрогобич, 26–27 квітня 2018 р.); *міжнародному освітньому форумі* «Особистість в єдиному освітньому просторі» (м. Запоріжжя, 7–18 квітня 2014 р.); *круглих столах*: «Методика навчання української мови в системі компетентнісної освіти» (м. Київ, 25 лютого 2013 р.); «Урок української мови в системі компетентнісної освіти» (м. Київ, 28 березня 2014 р.); «Сучасні підходи до навчання української мови і літератури в школі» (м. Київ, 19 березня 2015 р.); «Оцінювання навчальних досягнень з української мови учнів ЗНЗ» (м. Київ, 17 березня 2017 р.); «Актуальні проблеми компетентнісно орієнтованого навчання української мови в сучасних закладах освіти» (м. Київ, 16 березня 2018 р.); «Концептуальні засади компетентнісного навчання української мови» (м. Київ, 15 березня 2019 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в 48 наукових працях, із них 2 монографії (1 – одноосібна, 1 – у співавторстві, видана за кордоном), 8 навчальних і навчально-методичних посібників (7 у співавторстві), 2 електронних програмних засоби (у співавторстві); 36 статей у наукових журналах і збірниках наукових праць, зокрема: 18 – в українських фахових виданнях (1 у співавторстві), 5 – у виданнях Білорусі, Великобританії, Італії, Іспанії, США; 10 публікацій апробаційного характеру в збірниках конференцій, науково-методичних журналах України (1 у співавторстві), 3 – додатково відображають наукові результати дисертації.

Особистий внесок автора в публікаціях зі співавторами. У посібникові «Сучасна лінгвістика» розроблено такі теми: «Семантичний аспект вивчення слова. Значеннєве і смислове сприйняття слова», «Метафоризація як засіб розширення семантики слова. Структура значення знака»; «Українська мова. Тренувальні тестові завдання» – «Будова слова. Словотвір», «Самостійні частини мови», «Службові частини мови», «Синтаксис словосполучення», «Синтаксис простого речення. Розділові знаки в простому реченні», «Синтаксис складного речення. Розділові знаки в складному реченні», «Складне синтаксичне ціле. Абзац. Актуальне членування речення», «Стилі мовлення, їх основні ознаки, функції. Норми сучасної української літературної мови. Засоби стилістики»; «Українська лінгвістика» – «Напрями лінгвістичних досліджень», «Фонетика і фонологія», «Лексикологія. Розділи лексикології», «Морфологія», «Синтаксис», «Семіотика і семасіологія»; «Сучасна українська літературна мова» – «Синтаксис простого речення. Інтонавання та основні пунктограми в простому реченні», «Синтаксис складного речення. Основні пунктограми в складному реченні», «Схеми синтаксичного та пунктуаційного аналізу»; «Педагогічна практика студентів-філологів: методичні вказівки до проведення педагогічних практик» – опис загальних положень педагогічних практик та практичні рекомендації щодо організації педагогічної навчально-виробничої практики в закладах загальної середньої освіти; «Освітологія» – «Вступ до освітології», «Філософія освіти», «Історія освіти», «Соціологія освіти», «Культурологія освіти»; «Український синтаксис: практичний комплекс» – «Другорядні члени речення», «Односкладні

речення», «Слова-речення. Неповні речення», «Порядок слів у реченні», «Відокремлені та уточнювальні члени речення, «Вставні і вставлені конструкції», «Звертання», «Складносурядні речення», «Складнопідрядні речення», «Безсполучникові складні речення», «Складні багатокomпонентні речення». У науковій статті *«Мовна й мовленнєва особистість: проблема дефініцій»* та статті апробаційного характеру *«Формування інформаційної культури школярів засобами медіаосвіти в позанавчальній діяльності»* здобувачеві належить виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В електронному програмному засобі *«Дистанційний курс підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання»* – розроблення теоретичного, а в електронному програмному засобі *«Українська мова: тренажерний комплекс»* практичного матеріалу до тем «Фонетика. Орфоепія. Орфографія», «Графіка. Орфографія», «Склад лексики сучасної української мови з погляду її походження, функціонування, вживання», «Слово і його лексичне значення. Відношення між словами в семантичному полі», «Будова слова. Словотвір. Орфографія», «Самостійні частини мови».

Результати захищеної у 2005 році дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова) з теми «Стилістичний аналіз складних синтаксичних конструкцій як засіб удосконалення граматичного ладу мовлення учнів 7–9 класів» в тексті докторської дисертації не використано.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, що містить 597 найменувань, із них – 26 іноземні, додатків. Повний обсяг дисертації становить 542 сторінки (із них 453 сторінки основного тексту). Робота містить 27 таблиць, 33 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами й темами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, сформульовано концепцію, провідну ідею, гіпотезу наукового пошуку, окреслено методологічні засади роботи, визначено методи дослідження, розкрито наукову новизну й практичне значення, подано інформацію про експериментальну базу дослідження, упровадження й апробацію дисертаційних матеріалів, публікації, особистий внесок здобувача, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі – **«Теоретичні основи навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів»** – розкрито філософські засади навчання української мови в закладах загальної середньої освіти, схарактеризовано словотвірну систему української мови як об'єкт теоретичного аналізу, з'ясовано й уточнено зміст базових понять дослідження: «словотвірна система», «словотвірні норми», «способи словотворення», «словотвірна зв'язність тексту», «мовна й мовленнєва особистість» «мовленнєвий розвиток» (у психології), «мовна й мовленнєва

рефлексія»; здійснено порівняльний аналіз шкільної та наукової словотвірної терміносистем.

Теоретичне узагальнення напрацювань лінгвофілософів: П. Абеяра, Аристотеля, Л. Вітгенштейна, М. Хайдеггера, В. фон Гумбольдта, Е. Гуссерля, Х.-Г. Гадамера, Ж. Дерріди, Ж. Ф. Ліотара, Дж. Локка, У. Оккама, Дж. Остіна, Платона, О. Потебні, Б. Рассела, Ж.-П. Сартра, Дж. Сьорля, Г. Сковороди, Д. Скотта, Г. Фреге, П.-М. Фуко, Ю. Хабермаса, Д. Юма, – дало змогу виокремити визначальні для дослідження положення теорії пізнання (гносеологія) й теорії розуміння (герменевтика), інтегрувати їх у площину методики навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів й з'ясувати, що учень здатний засвоювати лише ті знання, які набувають для нього смислового значення: *слово / словоформа як одиниця мови* має певне значення, що є фундаментом засвоєння загальнолюдського досвіду; *як одиниця мовлення* має певний смисл (індивідуальне значення для мовця / слухача, автора / читача), який виявляється в певному контексті, ситуації й залежить від особистого досвіду; усвідомлення їх (значення й смислу) залежить від мисленнєвої активності, яка, передусім, дає змогу учневі не лише засвоїти мовні знання, а й зрозуміти та пояснити певні факти, події, явища в процесі сприйняття реальності. З'ясовано, що інтерес до слова як визначальної одиниці мови, до проблемних питань розуміння, тлумачення й інтерпретування його в мовленні супроводжував усю історію розвитку філософської думки. Ідеї філософів утілено в концепціях, кожна з яких так чи так акцентує увагу на тому, що індивід не в змозі вповні досягнути глибинну природу й унікальну суть мови.

Аналіз і синтез спеціальної літератури у царині лінгвістики (О. Безпояска, П. Білоусенка, Н. Валгіної, В. Виноградова, І. Вихованця, К. Городенської, В. Горпинича, В. Грещука, Н. Дзеньдзьори, С. Єрмоленко, Є. Карпіловської, Л. Кислюк, Н. Клименко, І. Ковалика, Ж. Колоїз, Т. Коць, О. Кушлик, В. Максимчука, А. Нелюби, О. Селіванової, О. Стишова й ін.) підтвердив розбіжності в поглядах науковців на поняття «словотвірна система», «словотвірні норми», «способи словотворення», «словотвірна зв'язність тексту», взаємозв'язки словотвірного й інших рівнів мови, що свідчить про складність досліджуваного феномену й наявність різних підходів до його вивчення. Термінологічне поняття «словотвірна система мови» науковці розглядають як: 1) систему дериватем, що характеризуються словотвірною формою (сполучення твірної основи і дериватора) та словотвірним значенням; 2) словотвірну структуру мотивованої лексичної одиниці, словотвірний тип і словотвірне гніздо; 3) словотвірні класи, категорії, розряди, типи, деривати. *Словотвірну систему мови* в дослідженні потлумачено як комплекс взаємопов'язаних елементів (одиниць), організованих певними типами відношень, до складу якої входять найпростіші – елементарні / сегментні, – що становлять словотвірну структуру слова (твірна основа, похідне слово, словотвірний формант), та більш складні – неелементарні / комплексні (словотвірні пари, типи, категорії, ряди, синтагми, гнізда, парадигми); *словотвірні норми* – як найбільш поширені, усталені в суспільно-мовній практиці закони творення похідних слів, що не мають догматичного характеру й уможливають вибір одного з низки можливих варіантів; поділяються на мовні й мовленнєві;

словотвірну зв'язність тексту – як *послідовність*: 1) форм слів як засобів зв'язності на «поверхні» тексту; 2) загальної основи низки слів, або загальних афіксів, або подібних словотвірних моделей; 3) спільнокорених слів, які повторюють частину попереднього речення, перетворюючи її у відоме, роблять предметом мовлення наступного речення, у якому про відоме додається нова інформація.

З'ясовано, що з урахуванням здобутків сучасної дериватології, доцільно послуговуватися термінами «нормативне / ненормативне» та «узуальне / незузуальне» словотворення. Закцентовано, що вивчення учнями словотвірних процесів і явищ має відбуватися в тісному взаємозв'язку з фонетикою, орфоепією, графікою, орфографією, морфемікою, лексикологією, морфологією, синтаксисом, стилістикою, теорією текстотворення.

Студіювання наукових джерел, присвячених вивченню мовленнєвої діяльності, засвідчило наявність лінгвістичного (Л. Блумфілд, І. Бодуен де Куртене, В. фон Гумбольдт, О. Потебня, Ф. де Соссюр, Л. Щерба), психологічного (Л. Виготський, О. М. Леонтьєв, О. Лурія, С. Рубінштейн) й психолінгвістичного (І. Зимня, О. О. Леонтьєв) підходів до визначення її поняття й суті. Установлено, що мовленнєва діяльність має соціальний характер, структурну (фазову) організацію, предметний зміст, взаємопов'язані компоненти: мотив, мету, зміст, засоби, результат (текст); система мови є засобом для створення текстів, які, реалізуючись в мовленні, стають дискурсами. Констатовано, що, хоча в шкільному курсі української мови поняття «дискурс» не розглядають, щоб усвідомити суть його, учні мають діяти за формулою: «комунікативний аспект → мовний аспект (словоформа → словосполучення → речення / висловлення → текст) → мовленнєвий та дискурсивний аспекти».

З опертям на концептуальні положення психологів (Л. Божович, П. Гальперіна, О. М. Леонтьєва й ін.), психолінгвістів (Т. Ахутіної, Л. Виготського, М. Жинкіна, О. О. Леонтьєва, І. Зимньої, Ю. Пасова, С. Рубінштейна й ін.), психофізіологів (В. Вундта, О. Лурії, І. Сеченова й ін.) в дисертації ми розмежували поняття «мовна особистість» і «мовленнєва особистість», які потлумачено: 1) *мовна особистість* – людина, вбудована в концептуальну систему мови, що дивиться на світ крізь «мовні окуляри» (об'єкт, сформований культурою мови); 2) *мовленнєва особистість* – людина, здатна сприймати, розуміти, інтерпретувати, оцінювати, продукувати висловлення / тексти, уміло використовуючи контексти – лінгвістичний, паралінгвістичний, екстралінгвістичний, проксемічний, ситуаційний. Зміст поняття *мовленнєвий розвиток* у роботі розглядаємо з позицій емпіричної психології як складний психологічний процес, що визначається рівнем сформованості набутих мовних умінь і навичок, які виявляються мовленнєвою активністю в різних сферах суспільного життя; особливістю сприйняття, уваги, пам'яті, уяви, мислення старших підлітків й створюють передумови для нормального перебігу процесів мовленнєвої діяльності, успішність якої забезпечує врахування в практиці навчання психофізіологічних механізмів сприймання й породження мовлення.

Студіювання філософських (А. Грицанов, Є. Губський, Д. Жюліа й ін.), психологічних (Дж. Д'юї, Д. Дорнер, І. Кон, Ж. Піаже й ін.), лінгвістичних (Т. Жеребило, Н. Запольська, Т. Шмельова й ін.), педагогічних (В. Краєвський,

М. Михалкович, І. Прокоп'єв, О. Хуторський й ін.) наукових джерел уможливило висновкувати, що потужним стимулом під час навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів є їхня рефлексійна діяльність. Поняття *мовна рефлексія* в дослідженні потлумачено як процес інтерпретації певного факту мови в мовній свідомості, усвідомлене розуміння / використання певних мовних засобів під час вербального оформлення думки, *мовленнєву* – як процес інтерпретації норм і стандартів мовленнєвої поведінки, потенційних можливостей мови в мовленні, індивідуальної комунікативної практики.

У другому розділі – **«Лінгводидактичні засади навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів»** – з'ясовано ключові лінгводидактичні положення дослідження, витлумачено зміст понять «комунікативна компетентність», «мовленнєва компетентність», «діяльнісна компетентність», «мовленнєвий розвиток» (у лінгводидактиці); визначено місце мовленнєвого розвитку в структурі комунікативної компетентності учнів, виокремлено сучасні підходи й принципи навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів.

Студіювання праць лінгводидактів (З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіної, С. Карамана, О. Копусь, І. Кучеренко, О. Кучерук, Л. Мамчур, Н. Мордовцевої, А. Нікітіної, М. Пентилюк, А. Попович, Л. Попової, Л. Овсієнко, Т. Окуневич, С. Омельчука, І. Хом'яка та ін.) уможливило з'ясувати, що комунікативна компетентність має тісно пов'язані між собою складники – мовну, мовленнєву, соціокультурну, діяльнісну, предметну і прагматичну; складником мовленнєвої і діяльнісної компетентностей є мовленнєва діяльність, яка, передусім, визначає мовленнєвий розвиток особистості. *Мовленнєву компетентність* в дослідженні потлумачено як здатність учнів, чітко й зрозуміло висловлювати думки, переконувати, аргументувати, аналізувати висловлення, правильно інтерпретувати інформацію, слухати й чути співрозмовника, здійснювати взаємодію в процесі мовленнєвої діяльності; *діяльнісну* – як здатність досягати визначеної мети за рахунок умілого планування, організації, контролю мовленнєвої діяльності; творче корегування її в умовах нестандартних ситуацій на основі аналізу власної та чужої комунікативної поведінки; *мовленнєвий розвиток* – як складний, багатоаспектний, поетапний процес удосконалення навичок усного і писемного мовлення (з дитинства й упродовж життя), що сприяє формуванню вербального мислення, мовної творчості, набуттю комунікативного досвіду.

У розділі відповідно до пріоритетів сучасної шкільної мовної освіти та з опертям на праці дидактів (Ю. Бабанського, Г. Ващенко, М. Данилова, О. Дудникова, В. Загв'язинського, Л. Занкова, В. Оконя, І. Підласого, М. Скаткіна й ін.) і лінгводидактів (З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіної, Т. Донченко, О. Караман, С. Карамана, І. Кучеренко, О. Кучерук, Л. Мамчур, С. Омельчука, М. Пентилюк й ін.) визначено *сучасні підходи й принципи* навчання, схарактеризовано переваги їх для методики навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів. З-поміж *підходів* виокремлено пріоритетні – особистісно орієнтований, компетентнісний, діяльнісний (за

Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти) й допоміжні – комунікативно-когнітивний, функційно-стилістичний, текстоцентричний і дослідницький. Вагоме місце для мовленнєвого розвитку учнів під час вивчення словотвірної системи української мови в дисертації відведено функційно-стилістичному підходу, що уможливило концентрацію уваги учнів на виражальних ознаках лексичних і граматичних засобів словотворення, їхній експресивній якості, можливостях підпорядкування певному змістові й меті висловлення. Встановлено, що за функційно-стилістичного підходу відбувається усвідомлення учнями стилістичного розмежування виучуваних словотвірних категорій, їхньої специфіки в аспекті функційно-змістових особливостей і механізмів творення частин мови, ролі в процесі творення текстів різних стилів, а відтак формування вмій вільно користуватися відповідними словоформами у власному мовленні.

У дослідженні з'ясовано, що в процесі навчання учнів 5–9 класів доцільно враховувати загальнодидактичні принципи – технологізації, діалогізації, креативності, проблемної ситуативності, комунікативно-прагматичної спрямованості, саморозвитку, інтегративності, рефлексування; лінгводидактичні – контекстний; принцип взаємозв'язку розвитку усних і писемних видів мовленнєвої діяльності; принцип зв'язку формування мовленнєвої компетентності з формуванням інших компетентностей; часткові – принцип комплексності, деавтоматизації сприйняття стереотипних моделей конструювання слів, уважного ставлення до змістової інтерпретації висловлення, що ефективно впливають на осмислене і поетапне вивчення словотвірної системи української мови, поповнення словникового запасу учнів, усвідомлене словотворення, гармонійний розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності.

У третьому розділі – **«Зміст і організація навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів»** – проаналізовано зміст навчально-методичного забезпечення в контексті обраної проблеми дослідження; описано прикладні аспекти навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів; визначено й схарактеризовано критерії й показники рівнів сформованості словотвірних умінь учнів; подано результати передекспериментального діагностувального зрізу знань учнів 6-х і 9-х класів.

На основі аналізу змісту навчальних програм з української мови для учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти, що відповідали Державним стандартам повної і базової загальної середньої освіти (2004 р., 2011 р.) з'ясовано, що за програмою 2013 року вивчення лінгвістичної теорії має, зокрема, підпорядковуватися розвитку комунікативно спрямованого мовлення, стратегіям використання мови в різних видах діяльності, відповідно, зміст і структура її сприяє моделюванню педагогічної діяльності вчителя, зорієнтовує на підвищення якості роботи з вивчення словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів.

З'ясування співвідносності змістового наповнення підручників української мови навчальним програмам та умовам якісного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів засвідчило відповідність вимогам Державних стандартів (5-й клас – 2011 р.; 6–9

класи – 2004 р.) та чинних програм з української мови, проте, незважаючи на достатню кількість вправ у підручниках, що уможлиблюють спостереження за словотвірними процесами і явищами, завдання до них не скеровані на усвідомлення учнями словотвору як системи та комунікативного потенціалу його. Упродовж 2014 – 2018 років підручники для учнів 6–9 класів оновлено згідно з вимогами Державного стандарту 2011 року, однак суттєвих змін *саме* в аспекті вивчення словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів не зафіксовано, що зумовило в процесі дослідження створення додаткового дидактичного ресурсу (навчально-методичних посібників, електронного тренажерного комплексу).

Для з'ясування рівнів сформованості комплексних словотвірних умінь учнів 5–9 класів у взаємозв'язку з розвитком їхнього мовлення було проведено анкетування вчителів і учнів та передекспериментальний діагностувальний зріз знань для учнів 6-х (оскільки у 5–6 класах вони засвоїли основні відомості з будови слова й словотвору) і 9-х (на завершальному етапі вивчення шкільного курсу української мови) класів, який вимагав опертя на критерії оцінювання навчальних досягнень. Було виокремлено й конкретизовано комплексні критерії – *когнітивно-нормативний, діяльнісно-нормативний, комунікативно-прагматичний* – кожний з яких мав два показники (*словотвірний і мовленнєвий*) та відповідав певним групам *словотвірних умінь (словотвірно-мовним, словотвірним умовно-мовленнєвим, словотвірно комунікативним)*. З опертям на вищезазначені критерії виокремлено й схарактеризовано чотири *рівні сформованості* словотвірних умінь учнів 5–9 класів в аспекті розвитку їхнього мовлення – високий, достатній, середній, низький – та увідповіднено їх вимогам оцінювання успішності навчання за дванадцятибальною системою, відображеною в чинних програмах з української мови. Передекспериментальний зріз засвідчив, що середній рівень сформованості словотвірних умінь, якого досягли 67,4% учнів 6-х та 71,2% учнів 9-х класів, не формує надійного підґрунтя для розвитку потенційних інтелектуальних можливостей та мовлення учнів. Отримані дані підтвердили результати анкетного опитування вчителів і учнів та засвідчили існування проблеми навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів.

Четвертий розділ – **«Технології інтенсифікації навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів»** – присвячено аналізу форм, методів, прийомів, засобів, описові продуктивних технологій навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів, трикомпонентної системи словотвірних вправ для розвитку мовлення учнів 5–9 класів.

З'ясовано, що провідною *формою* організації навчання в закладах загальної освіти був і залишається *урок*, в експериментальній методиці, з урахуванням надбань сучасної лінгводидактичної науки, основними *типами* обрано *уроки* за дидактичною метою, а *видами* – урок з елементами дослідження / урок-дослідження, урок з елементами комунікації / урок-комунікація, урок з елементами презентації / урок-презентація, урок з елементами гри / урок-дидактична гра.

На підставі аналізу наукових дидактичних (Г. Ващенко, Дж. Д'юї, Е. Ентоні, Д. Ларсена-Фрімена, І. Лернера, М. Скаткіна, М. Махмутова, В. Оконя й ін.) і лінгводидактичних студій (О. Біляєва, Н. Голуб, О. Горошкіної, Л. Мамчур, В. Мельничайка, Т. Окуневич, М. Пентилюк й ін.) вирізнено й схарактеризовано провідні *методи, прийоми* (у дослідженні поняття «прийом» ототожнено з поняттям «допоміжний метод»), *засоби і технології* ефективного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів. Установлено, що дієвими є *методи*: традиційні – усного викладу учителем матеріалу (розповідь, пояснення); бесіда вчителя з учнями; спостереження учнів за мовою; робота з підручником; метод вправ; інтерактивний; та сучасні – основні й допоміжні – метод аналізу тексту і його мовних засобів (концептуальний, герменевтичний, мовностильовий); метод спрямованого слухання, читання й обмірковування; дослідницький; моделювання (словотвірного, комунікативного); *засоби*: вправи на текстовій основі, зорові (таблиці, схеми, зображення, графіки, діаграми, інтернет-ресурси); слухові (аудіозаписи); зорово-слухові (мультимедійні системи); *технології*: розвитку мовленнєвої активності, інформаційно-комунікаційні, блокового навчання. Констатовано, що впровадження означених форм, методів, прийомів, засобів, технологій навчання сприяє не лише якісному засвоєнню словотвірної системи української мови, формуванню комплексних словотвірних умінь, а й усвідомленню учнями того, де і як вони можуть бути застосовані в життєвих ситуаціях.

Узагальнення лінгводидактичних праць і практичний досвід роботи довели доцільність виокремлення трикомпонентної *системи вправ* (рецептивно-аналітичні, конструктивно-ситуативні, продуктивно-творчі), що ґрунтується на зміщенні пріоритетів в навчанні мови з позиції «учні мають засвоїти якомога більший обсяг інформації» на «учні повинні навчитися мислити й спілкуватися». Визначено *критерії добору вправ* – науковість, взаємозалежність, доступність і послідовність, повторюваність мовного матеріалу й мовленнєвих дій, комунікативна скерованість. Виокремлено складники *методичної характеристики* вправ – мету; проміжні цілі; орієнтування умови вправи на розвиток пізнавальної сфери + творчість (з опертям на таксономію Б. Блума та потлумачення змісту творчої діяльності Е. де Боно в дослідженні формулювання умов завдань до вправ здійснено з урахуванням когнітивного домена + урахування творчої діяльності учнів й схарактеризовано дієслова-інструкції до них), критерії якості текстового матеріалу; чинники, що впливають на ефективність / неефективність тієї чи тієї вправи за певних умов.

У п'ятому розділі – **«Методика навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів та її експериментальна перевірка»** – визначено мету й завдання дослідного навчання; описано зміст і структуру експериментальної програми, розроблено авторську методіку наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів, описано перебіг і проаналізовано результати педагогічного експерименту.

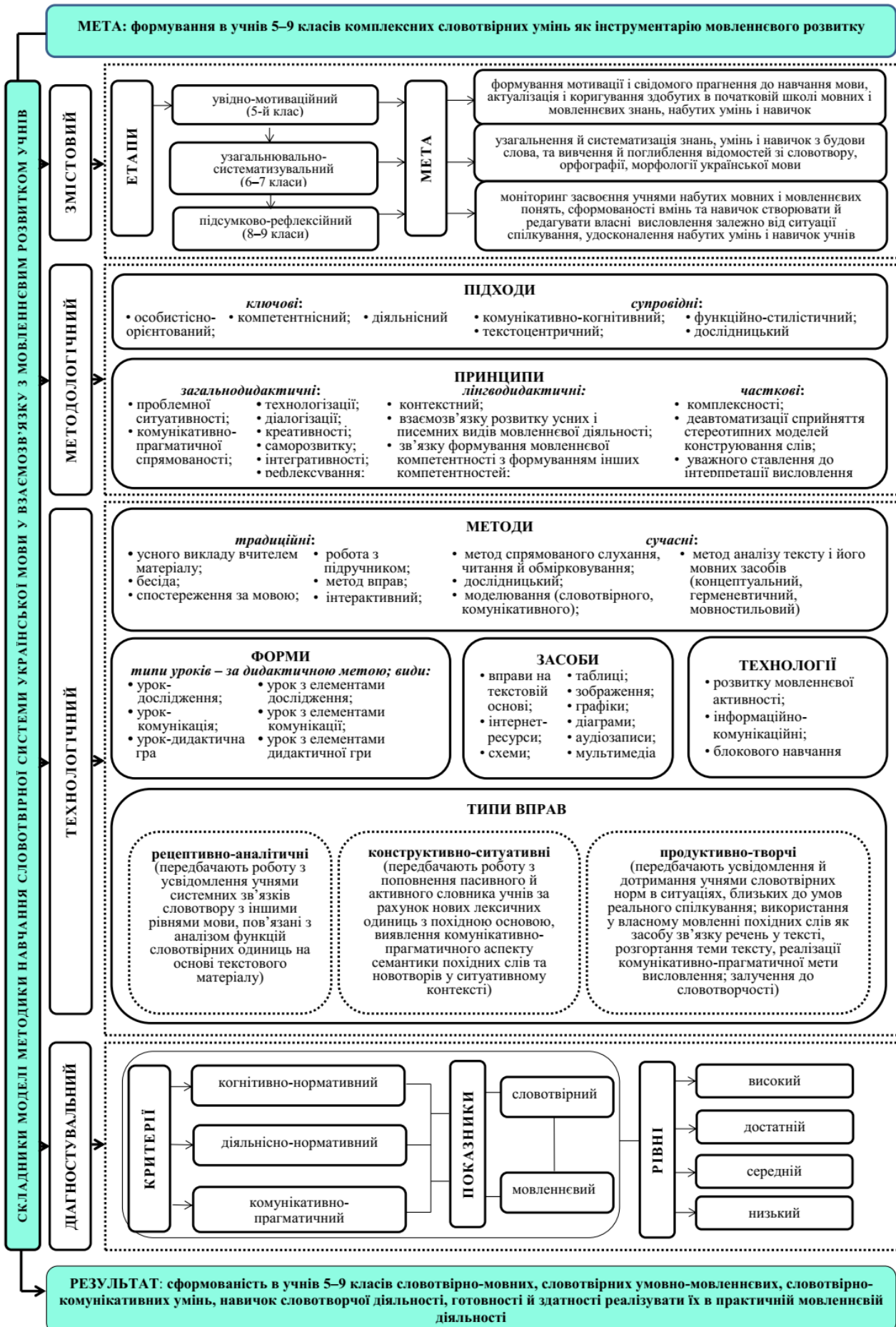
Експериментальну роботу здійснено з урахуванням наукових здобутків у галузі філософії, психології, психолінгвістики, лінгвістики, педагогіки,

лінгводидактики. Основною метою педагогічного експерименту було визначено перевірку ефективності розробленої методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів й перевірку гіпотези, яка ґрунтувалася на припущенні про залежність ефективності методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів від упровадження поетапного навчання її, моделювання змісту, оптимального добору принципів, методів, прийомів, форм, засобів і технологій навчання.

Задля досягнення основної мети та розв'язання завдань дослідження, перевірки висунутої гіпотези було розроблено модель методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів та програму експериментального навчання, у якій відбито зміст і технології навчання української мови в 5–9 класах, і розроблено методичний супровід, апробовані під час формувального етапу педагогічного експерименту.

Програму експерименту реалізовано на базі Бердянської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 11 Бердянської міської ради Запорізької області, Бердянської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 16 Бердянської міської ради Запорізької області, Комунального закладу «Нікопольська середня загальноосвітня школа I–II ступенів № 11» Нікопольської міської ради Дніпропетровської області, Люхчанської загальноосвітньої школи I–III ступенів Сарненської районної ради Рівненської області, Малинської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 3 Малинської міської ради Житомирської області, Малокаратульського навчально-виховного об'єднання «Загальноосвітня школа I–II ступенів – дошкільний навчальний заклад» Переяслав-Хмельницької районної ради Київської області, Переяслав-Хмельницької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 2 Переяслав-Хмельницької міської ради Київської області, Пирятинської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 4 Пирятинської міської ради Полтавської області, Піщанського навчально-виховного об'єднання «Загальноосвітня школа I–III ступенів – дитячий садок» Білоцерківської районної державної адміністрації Київської області.

Пропонована модель відображає такі складники методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів: мету, завдання, принципи, підходи, зміст, форми, методи, засоби, технології навчання, типи вправ (рецептивно-аналітичні, конструктивно-ситуативні, продуктивно-творчі), критерії, показники рівнів сформованості словотвірних умінь учнів, що сукупно становлять теоретико-методичні засади навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком. (Див. рис. 1).

Аналіз стану сформованості словотвірних умінь і навичок учнів передбачав визначення початкового рівня, від якого відбуватиметься подальший моніторинг перебігу експериментальної роботи.

Метою констатувального етапу педагогічного експерименту передбачено з'ясування того, якими знаннями, уміннями і навичками з морфеміки і словотвору повинні володіти випускники початкової школи відповідно до вимог чинних шкільних програм; визначення об'єктивного рівня сформованості знань п'ятикласників після вивчення теми «Будова слова» в початковій школі і вихідного рівня сформованості словотвірних умінь і навичок у момент переходу до основної школи; аналіз і оцінювання здобутих результатів шляхом зіставлення їх із нормативними вимогами; виявлення характеру утруднень у засвоєнні теоретичного матеріалу зі словотвору учнями і встановлення їх причини.

Аналіз результатів контрольного опитування показав, що більшість (67,7%) п'ятикласників не володіють достатніми теоретичними знаннями з морфеміки і словотвору. Учні не усвідомлюють поняття «корінь» як спільну частину спільнокореневих слів, у якій міститься спільне семантичне наповнення, не можуть назвати повний перелік значущих частин слова, дати визначення таких понять, як «спільнокореневі слова», «форми одного і того ж слова», «нульове закінчення», розкрити роль вивченої значущої частини в слові.

Вивчення вихідного рівня сформованості словотвірних умінь і навичок виявило недостатній рівень сформованості умінь знаходити в слові всі його значущі частини й усвідомлювати функційну роль кожної; розрізняти форми одного і того ж слова й спільнокореневі слова; пояснювати спільне в значенні спільнокореневих слів, відтінок значення слова за значенням префікса, суфікса.

На етапі констатувального зрізу педагогічного експерименту було схарактеризовано рівні сформованості словотвірних умінь і навичок за когнітивно-нормативним, діяльнісно-нормативним, комунікативно-прагматичним критеріями, а також виявлено прогалини в організації методики навчання словотвірної системи української мови в 5–9 класах.

За **когнітивно-нормативним** критерієм визначався рівень знань теоретичного матеріалу (будова слова й словотвір) відповідно до змісту програми; усвідомлення зв'язку словотвору з іншими мовними рівнями; сформованості вмінь оперувати основними словотвірними морфемами у процесі словозміни й словотворення (за аналогією і самостійно); розпізнавати їх в рецептивних й відтворювати в продуктивних видах мовленнєвої діяльності без урахування конкретної ситуації спілкування.

За **діяльнісно-нормативним** критерієм було визначено рівень сформованості вмінь досліджувати, упорядковувати, аналізувати, критично оцінювати морфемні й словотвірні явища, помічати та коригувати порушення словотвірних норм у власному / чужому усному / писемному мовленні (зокрема порушення творення граматичних форм, викривлення морфемної будови слова, неправильне творення (діє)відмінюваних слів й ін.); редагувати тексти, що містять помилки.

За **комунікативно-прагматичним критерієм** констатовано рівень сформованості умінь учнів декодувати зміст висловлення, мету та інтенції автора з опертям на контекст і словотвірні засоби, що мають прагматичний потенціал (під

час читання, аудіювання); кодувати зміст висловлення, власну мету та інтенції з використанням словотвірних засобів, що мають прагматичний потенціал (під час говоріння, письма) в конкретних умовах комунікації.

Результати констатувального зрізу переконливо засвідчили необхідність розроблення ефективної методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів. Аналіз зрізових робіт показав, що високого рівня сформованості словотвірних умінь досягли 2,5% шестикласників, достатнього – 28,3%; середнього – 67,4%; низького – 1,8%. Аналіз зрізових робіт для учнів 9-х класів засвідчив, що високого рівня сформованості словотвірних умінь досягли 1,3% дев'ятикласників, достатнього – 24,1%; середнього – 71,2%; низького – 3,4%.

Експеримент підтвердив доцільність упровадження методики наскрізного навчання словотвірної системи у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів з урахуванням сукупності підходів: компетентнісного, особистісно орієнтованого, діяльнісного, комунікативно-когнітивного, текстоцентричного і дослідницького з домінуванням функційно-стилістичного, а також оптимального поєднання традиційних і сучасних принципів, методів, прийомів, форм, засобів і технологій; упровадженню трикомпонентної системи спеціальних словотвірних вправ, скерованої на усвідомлене опанування учнями словотвірного матеріалу у взаємозв'язку з активною мовленнєвою практикою під час вивчення всіх розділів шкільного курсу української мови.

У процесі проведення експерименту перед учителями ставилася вимога брати до уваги, що вивчення мовної теорії має бути підпорядковане інтересам розвитку мовлення учнів, набуттю ними індивідуального мовленнєвого досвіду; пріоритетними повинні стати види діяльності, що стимулюють процес взаємодії і спілкування, забезпечують інтенсивну мовленнєву практику учнів і сприяють успішній особистісній реалізації впродовж життя. У дослідному навчанні було враховано, що *мовленнєвий розвиток* – це складний, багатоаспектний, поетапний процес удосконалення навичок усного і писемного мовлення (з дитинства й упродовж життя), що сприяє формуванню вербального мислення, мовної творчості, набуттю комунікативного досвіду.

Експериментальне навчання передбачало поетапне впровадження методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів. У процесі експерименту виділено три етапи: I етап – *увідно-мотиваційний*, II етап – *узагальнювально-систематизувальний*; III етап – *підсумково-рефлексійний*.

Перший етап – *увідно-мотиваційний* – охоплював повний цикл навчання української мови в 5 класі, що передуює вивченню розділів «Будова слова. Словотвір. Орфографія», і передбачав усунення виявлених прогалин у знаннях, уміннях і навичках п'ятикласників, здобутих у процесі ознайомлення з будовою слова в початкових класах. Мета першого етапу експериментального навчання полягала у формуванні мотивації і свідомого прагнення до навчання української мови, актуалізації і коригуванні набутих в початковій школі мовних і мовленнєвих знань, умінь і навичок учнів. На цьому етапі використано здебільшого рецептивно-аналітичні вправи, спрямовані переважно на: 1) актуалізацію комплексу

теоретичних знань, необхідних і достатніх для виконання завдання; 2) застосування всієї системи розумових дій учнів, за допомогою яких може бути правильно виконане завдання; 3) актуалізацію вмінь здійснювати операційний контроль і контроль за результатом. Ураховуючи типологічні характеристики учнів п'ятого класу, дійшли висновку, що теоретичний матеріал про склад слова методично доцільно актуалізувати за допомогою лінгвістичних мініатюр, що образно й цікаво розкривають певні мовні поняття чи явища, не втрачаючи своєї науковості.

У процесі експериментального навчання на першому етапі учні отримували додаткові теоретичні відомості про: а) словотвірний аналіз як один із способів розкриття лексичного значення слів; б) стилістичну функцію префіксів і суфіксів; в) багатозначні морфеми, морфеми-омоніми, морфеми-синоніми, морфеми-антоніми. Засвоєні теоретичні відомості стали основою для відновлення у п'ятикласників здобутих у початковій школі вмінь пояснювати спільне в значенні спільнокоренових слів, відтінок значення слова за значенням префікса, суфікса; і формування нових словотвірних умінь, як-от: тлумачити значення похідних слів з прозорими відносинами мотивації; знаходити в словах багатозначні морфеми, морфеми-омоніми, морфеми-синоніми, морфеми-антоніми, визначати значення та функції їх.

Під час вивчення теми «Будова слова. Орфографія» увагу педагогів було спрямовано на формування в учнів умінь розбирати слова за будовою; розрізняти форми слова й спільнокореневі слова; складати речення, що містять слова із суфіксами й префіксами, які надають мовленню емоційного забарвлення й виразності; правильно писати слова з вивченими орфограмами. Зазначимо, що відомості з морфеміки й словотвору актуалізували впродовж навчання української мови у 5 класі під час вивчення всіх розділів. Так, наприклад, у процесі вивчення розділу «Синтаксис і пунктуація» учні виконували вправи, спрямовані на актуалізацію: а) теоретичних відомостей про закінчення як засіб зв'язку слів у словосполученні і реченні; б) умінь складати словосполучення і речення, правильно обираючи форму слів; утворювати слова за допомогою суфіксів; в) умінь здійснювати контроль.

На другому етапі експериментального навчання – *узагальнювально-систематизувальному* – враховано, що оволодіння мовою передбачає не тільки засвоєння знань про змінювання і творення слів, твірне слово, основні способи словотворення: префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, безафіксний, а й доречне послуговування мовним матеріалом. Важливим завданням означеного етапу було формування в учнів стійкої мотивації до вивчення словотвору української мови та підтримання інтересу до нього. Учні не тільки опановували програмовий навчальний матеріал про основні способи словотворення: морфологічні – префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, безафіксний; неморфологічні – складання основ або слів, перехід слів з однієї частини мови в іншу, а також особливості творення різних частин мови, а й через спостереження ознайомлювалися із роллю й значенням словотвірної системи в побудові висловлень. Опанування словотвору стало підґрунтям для засвоєння низки орфографічних правил, тому паралельно з відомостями зі словотвору учні засвоювали орфографічні правила написання значущих частин

слова, чергування приголосних при словотворенні. Упродовж другого етапу експерименту основними методами навчання стали спостереження за мовою, метод вправ та інтерактивні методи і прийоми. Передусім використовували спеціальні словотвірні вправи, що розвивають в учнів уміння встановлювати структурно-семантичні зв'язки й визначати спосіб творення слова.

Під час другого етапу експериментального навчання робота над повторенням відомостей зі словотвору продовжувалася в процесі вивчення морфології. Так, під час вивчення теми «Іменник» учням пропонували вправи, що передбачали повторення відомостей про основні способи творення іменників та визначення стилістичної ролі словотвірних засобів. Значна частина вправ і завдань була побудована на текстовій основі. Добір текстів залежав від тематичного спрямування уроку та мети навчання. Наприклад, щоб навчити учнів створювати власні висловлення, користуючись виражально-зображувальними засобами морфології, спочатку учні сприймали та аналізували мовний матеріал, репрезентований взірцевими текстами, який забезпечував розвиток виразності мовлення, здатності розрізняти інформативну та стилістичну функцію мовлення, потім учнів залучали до текстотворення.

Задля поглиблення словотвірних знань у процесі засвоєння морфології запропоновано учням створювати мультимедійні презентації, наприклад: *Словотвір іменників з конкретним значенням*: «Назви людей за національністю і територіальною ознакою»; «Назви людей за професією чи родом діяльності»; «Характеристики людини як носія певної процесуальної ознаки»; «На позначення істоти за ознакою недорослості»; «Назви самиць тварин чи птахів»; «Назви видів м'яса тварин, птахів, риб»; «Назви страв, посуду»; «Назви рослин, їхньої сукупності чи частин»; «Назви технічних засобів, приладів, інструментів»; «Назви збірних та одиничних предметів».

Під час засвоєння стилістичних функцій прикметників використовувалися рецептивно-аналітичні вправи за готовим текстом, що потребували від учнів зіставлення й характеристики стилістичних особливостей прикметників у різних за стилем мовлення текстах. У процесі аналізу учні доходили висновку, що в науковому стилі вживається значна кількість складних прикметників (*природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні, науково-дослідні, загальнодержавні, історико-культурні*), оскільки вони дають змогу стисло й концентровано висловити ознаку поняття; стилістично виразний, очевидний ефект створюється вживанням прикметників, що є визначальною ознакою художнього стилю мовлення.

Учнів регулярно залучали до написання творчих робіт – складання лінгвістичних мініатюр, есе, творів тощо. Аналізуючи творчі роботи учнів експериментального класу, звертали увагу на те, якими повнозначними частиномовними засобами учні користувалися для вираження змісту та передачі образно-емоційного навантаження тексту. Такі завдання задіювали продуктивну мовленнєву діяльність учнів до осмислення взаємозв'язку між семантикою повнозначної частини мови, її роллю в тексті та звуковим вираженням.

Третім етапом – *підсумково-рефлексійним* – передбачено моніторинг засвоєння учнями набутих мовних і мовленнєвих понять, сформованості вмінь та

навичок створювати й редагувати власні висловлення залежно від ситуації спілкування, удосконалення набутих умінь і навичок. Під час третього етапу було використано проблемні навчальні завдання чи ситуації, що стимулювали рефлексійне мислення учнів, активізували рефлексійно-критичну позицію. Особливу увагу приділено герменевтичному аналізу тексту, що стало можливим за поступового вкраплення його елементів як на аспектих, так і на уроках розвитку мовлення. Навички здійснення такого аналізу та подальшого діалогу з текстом навчали учнів міркувати, поважати думку співрозмовника, аргументувати власну позицію, дискутувати. Мета герменевтичного аналізу як навчального методу – сформувати в учнів вміння розуміти роль мовної одиниці в змісті тексту (чужого чи власного), а реалізація – через її інтерпретацію і за допомогою різних видів розбору.

В експериментальній методиці наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів основними типами уроків обрано: урок засвоєння нових знань; формування практичних умінь і навичок; повторення; узагальнення й систематизації знань, умінь і навичок; контролю навчальних досягнень учнів; корекції знань, умінь і навичок учнів; мовленнєвого розвитку, а видами – урок з елементами дослідження / урок-дослідження, урок з елементами комунікації / урок-комунікація, урок з елементами презентації / урок-презентація, урок з елементами гри / урок-дидактична гра. На визначених уроках ефективними виявилися рецептивно-аналітичні, конструктивно-ситуативні та продуктивно-творчі вправи.

Розроблена методика наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів створювала сприятливі умови для розвитку в учнів інтересу до словотвірної системи української мови, набуття ними індивідуального мовленнєвого досвіду.

Результати формувального етапу експерименту підтвердили ефективність запропонованої методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів, оскільки високий рівень сформованості словотвірних умінь шестикласників експериментальних класів порівняно з констатувальним зрізом збільшився на 10%, достатній – на 10,5%, середній рівень зменшився на 19 %, низький на 1,5%, тоді як в учнів контрольних класів позитивні зміни були незначними. Позитивна динаміка окреслена і в дев'ятих класах: високий рівень сформованості словотвірних умінь шестикласників експериментальних класів порівняно з констатувальним зрізом збільшився на 14%, достатній – на 12,8%, середній рівень зменшився на 24,8 %, низький на 2%, тоді як в учнів контрольних класів позитивні зміни були незначними.

Результати вимірювання рівнів сформованості словотвірних умінь учнів експериментальних класів початку й кінця експерименту показано в таблиці та діаграмах. (Див. таблиці та діаграми динаміки змін за результатами експерименту).

Таблиця 1

**Динаміка рівнів сформованості словотвірних умінь учнів
6-х класів до і після експериментального навчання (%)**

6 клас								
Рівні								
	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	До початку експерименту	Після експерименту	До початку експерименту	Після експерименту	До початку експерименту	Після експерименту	До початку експерименту	Після експерименту
ЕК	2,5	12,5	28,3	38,8	67,4	48,4	1,8	0,3
КК	2,5	7	29	34	66,7	58	1,8	1

Таблиця 2

**Динаміка рівнів сформованості словотвірних умінь учнів
9-х класів до і після експериментального навчання (%)**

9 клас								
Рівні								
	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	До початку експерименту	Після експерименту	До початку експерименту	Після експерименту	До початку експерименту	Після експерименту	До початку експерименту	Після експерименту
ЕК	1,3	15,3	24,1	36,9	71,2	46,4	3,4	1,4
КК	1,3	6,7	24,1	30	71,2	60,3	3,4	3

Динаміку змін у рівнях сформованості словотвірних умінь учнів 5–9 класів упродовж навчання за експериментальною методикою подано в діаграмах. (Див. рис. 2.–3.)

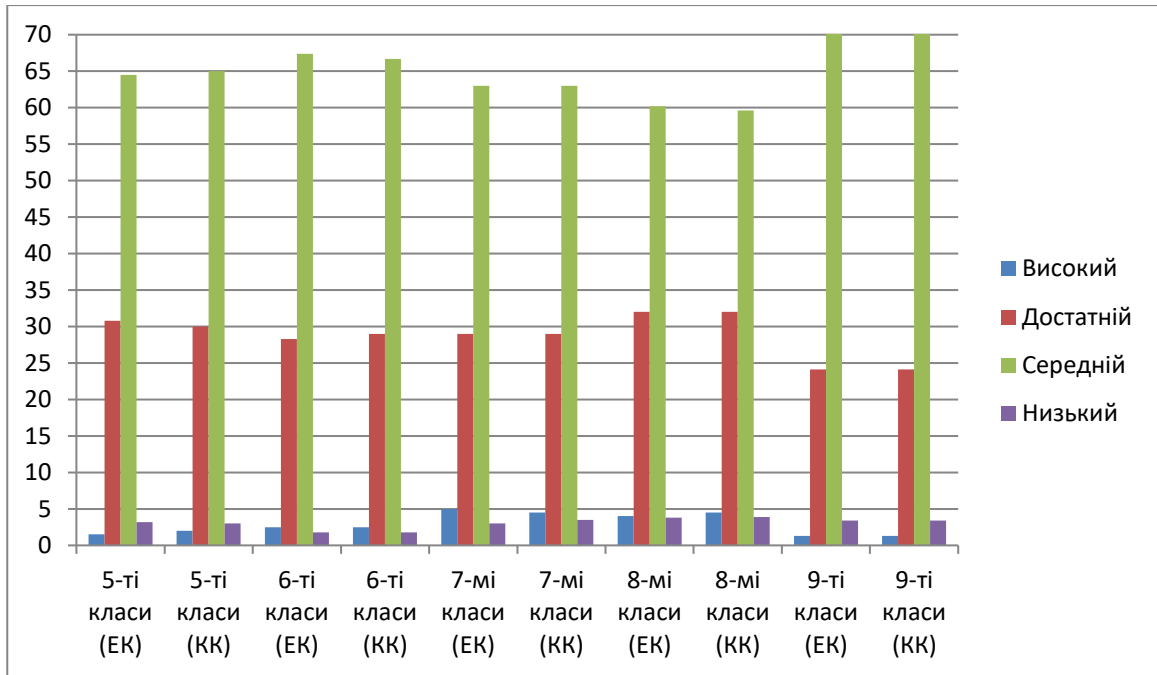

Рис. 2. Динаміка рівнів сформованості словотвірних умінь учнів 5–9 класів до експериментального навчання (%)

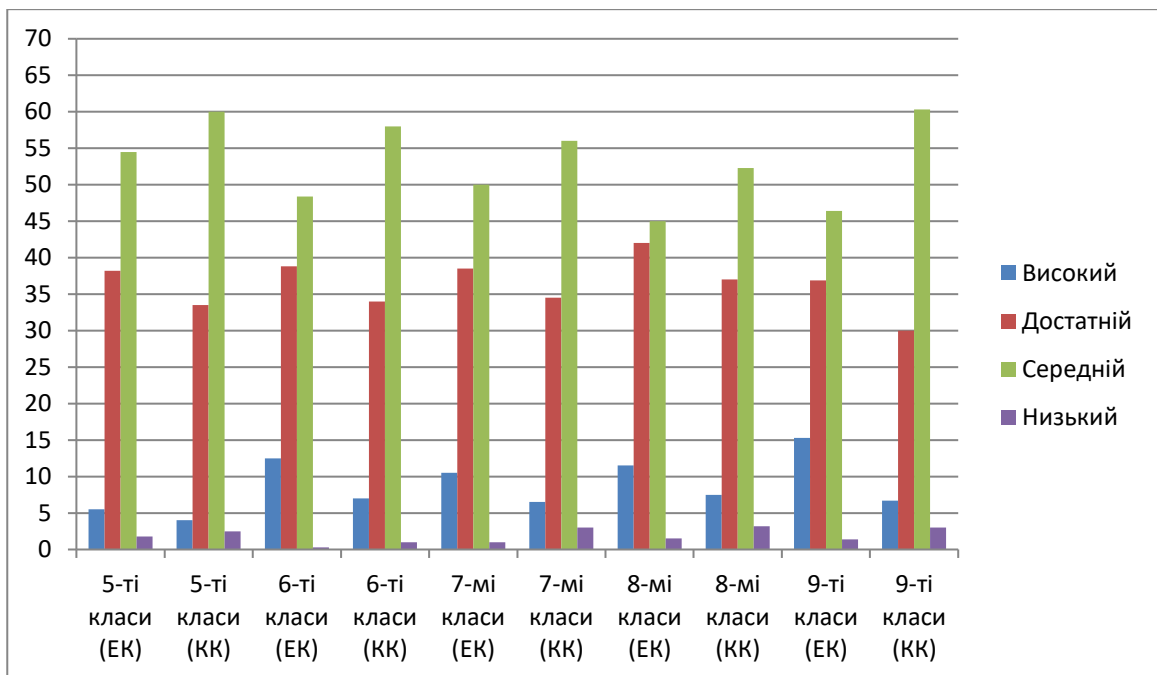

Рис. 3. Динаміка рівнів сформованості словотвірних умінь учнів 5–9 класів після експериментального навчання (%)

Результати формувального етапу педагогічного експерименту підтвердили ефективність методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів, яку доцільно впроваджувати в практику інших закладів середньої освіти.

У дисертації подано теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми, представлене в розробленні й науковому обґрунтуванні теоретико-методичних засад та експериментальної методики наскрізного навчання

словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично обґрунтовано, розроблено й експериментально перевірено ефективність методики наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти. Результати дослідження підтвердили розв'язання поставлених завдань і дали підстави для таких висновків:

1. Студіювання лінгвофілософських, лінгвістичних, психологічних, психолінгвістичних, дидактичних праць дало змогу з'ясувати, уточнити зміст, запропонувати авторські дефініції базових понять дослідження, зокрема: «словотвірна система», «словотвірні норми», «словотвірна зв'язність тексту», «мовленнєва діяльність», «мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів», «мовна й мовленнєва рефлексія учня» й довести, що учень здатний засвоювати лише ті знання, які набувають для нього смислового значення, тому засвоєння лінгвістичної теорії у процесі навчання словотвірної системи учнями 5–9 класів має відбуватися в тісному взаємозв'язку з фонетикою, орфоепією, графікою, орфографією, морфемікою, лексикологією, морфологією, синтаксисом, стилістикою, теорією текстотворення, закцетуванням уваги учнів на елементарних та неелементарних одиницях словотвірної системи, подвійній природі словотвірних норм, нормативному / ненормативному, узуальному / неuzuальному словотворенні, словотвірній зв'язності тексту; з урахуванням особливостей сприйняття, уваги, пам'яті, уяви, мислення старших підлітків, принципів дії та взаємодії психофізіологічних механізмів мовлення; з опертям на теорії мовленнєвої діяльності, поетапного формування розумових дій, мовленнєвого розвитку особистості; рефлексійної діяльності.

2. Осмислення й синтез теоретичних підвалин української лінгводидактики в контексті обраної проблеми дало змогу обґрунтувати, що в процесі мовленнєвої діяльності відбувається мовленнєвий розвиток суб'єктів освітнього процесу, який корегує формування мовленнєвої, а відтак і комунікативної компетентності. Визначено, що пріоритетними підходами в процесі навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів доцільно обрати особистісно орієнтований, компетентнісний, діяльнісний, комунікативно-когнітивний, текстоцентричний і дослідницький з домінуванням функційно-стилістичного, а також принципи – технологізації, діалогізації, креативності, проблемної ситуативності, комунікативно-прагматичної спрямованості, саморозвитку, інтегративності, рефлексування, контекстний, принцип взаємозв'язку розвитку усних і писемних видів мовленнєвої діяльності, зв'язку формування мовленнєвої компетентності з формуванням інших компетентностей, комплексності, деавтоматизації сприйняття стереотипних моделей конструювання слів, уважного ставлення до змістової інтерпретації висловлення, що уможливають формування в учнів умінь вільно користуватися відповідними словоформами у власному мовленні.

3. Аналіз навчально-методичного забезпечення, з'ясування відповідності змістового наповнення підручників української мови вимогам чинних програм та умовам якісного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів засвідчили, що наявний в освітній практиці навчально-методичний супровід відповідає вимогам Державних стандартів (5-й клас – 2011 р.; 6–9 класи – 2004 р.) та чинних програм з української мови, проте, незважаючи на достатню кількість вправ у підручниках, що уможлиблюють спостереження за словотвірними процесами і явищами, завдання до них не скеровані на усвідомлення учнями словотвору як системи та комунікативного потенціалу його, що й зумовило в процесі дослідження створення додаткового дидактичного ресурсу (навчально-методичні посібники, електронний тренажерний комплекс).

4. Розроблено критерії (когнітивно-нормативний, діяльнісно-нормативний, комунікативно-прагматичний) й показники вимірювання (словотвірний і мовленнєвий) рівнів сформованості комплексних словотвірних умінь учнів, що забезпечило: об'єктивність оцінювання, найперше, на етапі діагностувального зрізу й далі на всіх етапах педагогічного експерименту; якісний моніторинг його перебігу. Визначено чотири рівні навчальних досягнень учнів – високий, достатній, середній і низький та увідповіднено їх вимогам оцінювання успішності навчання за дванадцятибальною системою, відображеною в чинних програмах з української мови. На основі аналізу результатів діагностувальних зрізових робіт учнів 6-х і 9-х класів засвідчено існування проблеми формування комплексних словотвірних умінь учнів 5–9 класів, а відтак і проблеми навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів.

5. Доведено, що ефективність організації навчання словотвірної системи української мови в закладах загальної середньої освіти у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів залежить від типів уроків за дидактичною метою (традиційно триєдиною) та таких видів, як урок з елементами чи власне дослідження, урок з елементами чи власне комунікація, урок з елементами чи власне презентація, урок з елементами чи власне дидактична гра; основних методів – за способами взаємодії вчителя та учнів на уроці – та допоміжних – концептуального, герменевтичного, мовностильового аналізу тексту і його мовних засобів; спрямованого слухання, читання й обмірковування; дослідницького; словотвірного і комунікативного моделювання; засобів – вправ на текстовій основі, зорових (таблиці, схеми, зображення, графіки, діаграми, інтернет-ресурси); слухових (аудіозаписи); зорово-слухових (мультимедійні системи); технологій – розвитку мовленнєвої активності, інформаційно-комунікаційних, блокового навчання мови.

6. Запропоновано типологію словотвірних вправ, скерованих на активне опанування словотвірних процесів і явищ під час вивчення всіх розділів шкільного курсу української мови та мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів. Представлено класифікацію їх, визначено критерії добору, потлумачено складники методичної характеристики – мету; проміжні цілі; орієнтування умови вправи на розвиток пізнавальної сфери + творчість (з опертям на таксономію Б. Блума та зміст творчої

діяльності за Е. де Боно), критерії якості текстового матеріалу; чинники, що впливають на ефективність / неефективність тієї чи тієї вправи за певних умов.

7. Результати констатувального зрізу засвідчили необхідність розроблення ефективної методики навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів. Експеримент підтвердив доцільність створення науково-методичного супроводу підтримки навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів задля формування словотвірних умінь учнів; необхідність оптимального поєднання традиційних та сучасних принципів, методів, прийомів, форм, засобів і технологій, що інтенсифікують процес навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів; упровадження трикомпонентної системи спеціальних словотвірних вправ, скеровану на усвідомлене опанування учнями словотвірного матеріалу у взаємозв'язку з активною мовленнєвою практикою під час вивчення всіх розділів шкільного курсу української мови.

Експериментально підтверджено необхідність поетапного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів: перший етап – увідно-мотиваційний – охоплював увесь період навчання української мови в 5 класі, що передуює вивченню розділів «Будова слова. Словотвір. Орфографія», і передбачав усунення виявлених прогалин у знаннях, уміннях і навичках п'ятикласників, здобутих у процесі ознайомлення з будовою слова в початкових класах. Другий етап – узагальнювально-систематизувальний – передбачав ознайомлення учнів із відомостями про змінювання і творення слів. Важливим завданням означеного етапу було формування в учнів стійкої мотивації до вивчення словотвору української мови та підтримання інтересу до нього. Учні не тільки опановували програмовий навчальний матеріал про основні способи словотворення: морфологічні – префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, безафіксний; неморфологічні – складання основ або слів, перехід слів з однієї частини мови в іншу, а також особливості творення різних частин мови, а й через спостереження ознайомилися із роллю й значенням словотвірної системи в побудові висловлень. Опанування словотвору стало підґрунтям для засвоєння низки орфографічних правил, тому паралельно з відомостями зі словотвору учні засвоювали орфографічні правила написання значущих частин слова, чергування приголосних при словотворенні. Третій етап – підсумково-рефлексійний – передбачав моніторинг засвоєння учнями набутих мовних і мовленнєвих понять, сформованості вмій та навичок створювати й редагувати власні висловлення залежно від ситуації спілкування, удосконалення набутих умінь і навичок.

Результати формувального етапу експерименту підтвердили ефективність запропонованої методики навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів, яка полягала в реалізації компетентнісного, особистісно орієнтованого, діяльнісного, комунікативно-когнітивного, функційно-стилістичного, текстоцентричного і дослідницького підходів до навчання; оптимальному поєднанні традиційних і сучасних принципів, методів, прийомів, форм, засобів і технологій, що інтенсифікують процес навчання

словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів; упровадженні трикомпонентної системи спеціальних словотвірних вправ, скерованої на усвідомлене опанування учнями словотвірного матеріалу у взаємозв'язку з активною мовленнєвою практикою під час вивчення всіх розділів шкільного курсу української мови. Доведено, що запропонована методика навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів є раціональною і перспективною, стимулює учнів до мовленнєвої практики, комунікативно доцільного застосування мовних одиниць словотвірної системи в текстотвірній діяльності.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів, пов'язаних з обґрунтуванням теоретико-методичних засад навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти. Перспективи подальшого наукового пошуку вбачаємо у створенні навчально-методичних посібників для учнів 5–9-х та 10–11-х класів, що вміщуватимуть оригінальні, нестандартні, цікаві завдання, виконання яких дасть змогу учням зрозуміти взаємозалежність словотвірних процесів і явищ із фонетичними, орфографічними, лексичними, граматичними й водночас стимулюватимуть мовленнєву активність, розвиватимуть їхнє мовлення.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях автора:

Монографії

1. Кулик О. Д. Мовленнєвий розвиток учнів основної школи в процесі вивчення словотвірної системи української мови: монографія. Київ: Інтерсервіс, 2018. 474 с.

2. Кулик О. Д. Комунікативна компетентність: підходи до визначення та роль у формуванні мовно-мовленнєвої особистості. *Topical issues of education: Collective monograph*. Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2018. P.148–162.

Навчальні та навчально-методичні посібники, методичні вказівки

3. Сучасна лінгвістика: навчальний посібник / кол. авторів за ред. О. І. Потапенка; О. І. Потапенко, Л. П. Кожуховська, О. Д. Кулик та ін. Київ: Міленіум, 2010. 248 с.

4. Кулик О. Д., Овсієнко Л. М. Українська мова: Тренувальні тестові завдання (відповідає чинній програмі ЗНО з української мови): посібник. Харків: Гімназія, 2011. 208 с.

5. Кулик О. Д., Овсієнко Л. М., Кардаш Л. В. Сучасна українська літературна мова: навчально-методичний посібник для студентів філологічних факультетів педагогічних університетів денної та заочної форм навчання. Переяслав-Хмельницький: ФОП «Лукашевич», 2013. 138 с.

6. Кулик О. Д., Овсієнко Л. М., Кардаш Л. В. Українська лінгвістика: навчально-методичний посібник. Київ: Міленіум, 2013. 262 с.

7. Кардаш Л. В., Овсієнко Л. М., Кулик О. Д. Педагогічна практика студентів-філологів: методичні вказівки до проведення педагогічних практик для студентів філологічного факультету. Переяслав-Хмельницький: ФОП «Лукашевич», 2014. 104 с.

8. Кулик О. Д. Основи журналістики: навчальний посібник. Переяслав-Хмельницький: «Видавництво КСВ», 2014. 152 с.

9. Доброскок І. І., Кулик О. Д., Овсієнко Л. М. Освітологія: навчальний посібник. Переяслав-Хмельницький: Видавництво ФОП Домбровська Я. М., 2017. 566 с.

10. Кулик О. Д., Овсієнко Л. М., Кардаш Л. В. Український синтаксис: практичний комплекс: навчальний посібник. Переяслав-Хмельницький: ФОП «Домбровська Я. О.», 2018. 244 с.

Електронні програмні засоби

11. Кулик О. Д., Овсієнко Л. М. Дистанційний курс підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання. Харків: б. в., 2011. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см. Систем. вимоги: Windows (98, Me, 2K, XP, Vista, 7, 8, 10); веб-оглядач (браузер) Microsoft Internet Explorer; URL: <http://\edu.gymnasia.com.ua>.

12. Кулик О. Д., Овсієнко Л. М. Українська мова: тренажерний комплекс. Харків: б. в., 2013. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см. Систем. вимоги: Windows (98, Me, 2K, XP, Vista, 7, 8, 10); веб-оглядач (браузер) Microsoft Internet Explorer.

Статті в наукових фахових виданнях

13. Кулик О. Д. Проблема значеннєвого та смислового сприйняття слова. *Педагогічні науки*: збірник наукових праць. Херсон: ХДУ, 2011. Вип. LX. С. 101–105.

14. Кулик О. Д. До питання про морфемно-словотвірний аналіз у шкільній практиці. *Педагогічні науки*: збірник наукових праць. Херсон: ХДУ, 2012. Вип. LXI. С. 102–107.

15. Кулик О. Д. Про лінгвістичну та лінгводидактичну проблематику вивчення словотвірної підсистеми української мови учнями основної школи. *Теоретична і дидактична філологія*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2012. Вип. 11. С. 39–49.

16. Кулик О. Д. Дослідження проблеми мовленнєвого розвитку учнів основної школи в процесі засвоєння словотвірної системи української мови. *Теоретична і дидактична філологія*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2012. Вип. 12. С. 56–60.

17. Кулик О. Д. Розвиток психофізіологічних механізмів аудіювання в учнів основної школи (у процесі засвоєння словотвірної системи української мови).

Теоретична і дидактична філологія: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич, 2013. Вип. 14. С. 42–52.

18. Кулик О. Д. Вплив психофізіологічних механізмів породження мовленнєвого висловлювання на засвоєння школярами словотвірної системи української мови. *Науковий вісник Донбасу*: електронне наукове фахове видання. Луганськ, 2013. № 2. С. 1–11. (Серія: Педагогічні науки). URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN22/13kodsum.pdf>.

19. Кулик О. Д. Пріоритетність текстоцентричного підходу до навчання української мови в загальноосвітній школі. *Теоретична і дидактична філологія*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич, 2013. Вип. 15. С. 38–48.

20. Кулик О. Д. Добір оптимальних методів і прийомів навчання (на прикладі засвоєння учнями 6 класу способів словотворення іменників). *Українська мова і література в школі*: науково-методичний журнал. 2013. № 2 (104). С. 8–12.

21. Кулик О. Д. Місце словотвірних норм у системі культури мовлення та особливості їх засвоєння учнями основної школи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*: збірник наукових праць. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 29. С. 144–148. (Серія: Психологія і педагогіка).

22. Кулик О. Д., Рубан І. В. Мовна й мовленнєва особистість: проблема дефініцій. *Теоретична і дидактична філологія*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич, 2014. Вип. 17. С. 76–89.

23. Кулик О. Д. Особливості реалізації загальнометодичних принципів навчання в процесі засвоєння словотвірної системи української мови учнями основної школи. *Теоретична і дидактична філологія*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький: Видавництво ФОП В. М. Гаврищенко, 2014. Вип. 18. С. 67–74.

24. Кулик О. Д. Поняття рефлексії, її сутність та роль у методиці навчання української мови. *Українська мова і література в школі*: науково-методичний журнал. 2014. № 3. С. 2–7.

25. Кулик О. Д. Словотвірна зв'язність тексту та вивчення її в основній школі. *Українська мова і література в школах України*: науково-методичний та літературно-мистецький журнал. 2014. № 12 (140). С. 12–16.

26. Кулик О. Д. Особистісно орієнтований підхід до навчання як чинник мовленнєвого розвитку учнів. *Педагогічний процес: теорія і практика*: науковий журнал. Київ: ТОВ «Видавниче підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС», 2017. Вип. 2 (57). С. 114–119. (Серія: Педагогіка).

27. Кулик О. Д. Сучасні загальнодидактичні принципи навчання, визначальні для методики роботи з мовленнєвого розвитку школярів *Педагогічна освіта: теорія і практика*: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: б. в., 2018. Вип. 24 (1-2018). Ч. 2. С. 309–315.

28. Кулик О. Д. Допоміжні підходи до навчання у мовленнєвому розвитку учнів основної школи в процесі вивчення словотвірної системи української мови. *Педагогічний процес: теорія і практика*: науковий журнал. Київ: ТОВ «Видавниче підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС», 2018. № 1–2 (60–61). С. 15–21. (Серія: Педагогіка).

29. Кулик О. Д. Місце мовленнєвого розвитку в структурі комунікативної компетентності школярів. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*: збірник наукових праць. Бердянськ: БДПУ, 2018. Вип. 1. С. 77–85. (Серія: Педагогічні науки).

30. Кулик О. Д. Communicative Competence: Approaches to Determination and its Effects in Forming a Language Personality. *Теоретична дидактична філологія*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., 2018. Вип. 28. С. 103–112 (Серія: Педагогіка).

Статті в закордонних періодичних наукових виданнях

31. Кулик Е. Д. Обоснование условий речевого развития учащихся общеобразовательной школы в процессе изучения словообразования (на материале украинского языка). *Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования*: сборник научных трудов: в 2 ч. Брест: Издательство БрГУ имени А.С. Пушкина, 2014. Часть 2. С. 197–200.

32. Кулик О. Д. Сутність поняття «словотвірна система» та особливості її засвоєння учнями основної школи на уроках української мови. *British Journal of Educational and Scientific Studies*. London: Imperial College Press, 2015. № 2 (22), (July–December). Volume II. С. 531–539.

33. Кулик О. Д. Мовленнєвий розвиток особистості учня в процесі засвоєння словотвірних знань: теоретичний аналіз проблеми. *Economics, management, law: socio-economical aspects of development*: Collection of scientific articles. Roma, Italy, 2016. Volum 2. Psychology. Pedagogy and Education. P. 230–234.

34. Kulyk O.D. The secondary school students' speech development in the process of learning morphemic knowledge and word building: the psychological aspect. *Science and education: trends and prospects*: Collection of scientific articles. Yunona Publishing, New York, United States of America, 2018. P. 313–318.

35. Кулик О.Д. Критерії та рівні готовності учнів основної школи до мовленнєвої комунікації. *Problems of the development of modern science: theory and practice*: Collection of scientific articles. Cartero Publishing House, Madrid, Spain, 2018. P. 250–256.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

36. Кулик О. Д. Проблеми мовної освіти в педагогічній спадщині О. Біляєва. *Теоретична і дидактична філологія*: збірник наукових праць. Київ: Міленіум, 2008. Вип. 5. С. 215–223.

37. Кулик О. Д. Поняття мовного знака в лінгвістичній традиції. *Мовознавчий вісник*: збірник наукових праць. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А. 2010. Вип. 11. С. 240–243.

38. Кулик О. Д. Вплив психофізіологічних механізмів говоріння на засвоєння учнями мовного матеріалу під час вивчення словотвору. *Вісник Прикарпатського*

національного університету: збірник наукових праць. Івано-Франківськ: б. в., 2013. Вип. XLVIII. С.160–164 (Серія: Педагогіка).

39. Кулик О. Д. Аудіювання як чинник поліпшення мовленнєвого розвитку учнів основної школи на уроках української мови: *матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми модернізації освітнього процесу в школі і ВНЗ. Традиції та інновації в педагогіці початкової школи»*. Сімферополь: б. в., 2013. С. 109–110.

40. Кулик О. Д. Психологічні передумови мовленнєвого розвитку учнів 5–9 класів у процесі засвоєння знань з морфеміки і словотвору. *Молодий вчений: науковий журнал*. Херсон: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика»», 2014. № 12 (15) грудень. Частина II. С. 309–311.

41. Кулик О. Д. Роль рефлексії у формуванні мовної і мовленнєвої особистості учня. *Матеріали XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції імені Віктора Ужченка «Образне слово Луганщини»*. Луганськ: Видавництво ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2014. С. 185–186.

42. Кулик О. Д. Співвідношення культури як символічно-знакової реальності та мовної картини світу як її коду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: збірник наукових праць*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. Вип. 57. С. 75–78 (Серія: Філологія).

43. Кулик О. Д. Текстоцентричний підхід як необхідна умова формування комунікативної компетентності учнів. *Українська мова і література в школах України: науково-методичний та літературно-мистецький журнал*. 2017. № 7/8. С. 34–37.

44. Кулик О. Д., Вавілова К. О. Формування інформаційної культури школярів засобами медіаосвіти в позанавчальній діяльності. *Проблеми дитинства в контексті сучасної педагогіки: збірник наукових праць на пошану Василя Сухомлинського*. Дрогобич: б. в., 2018. С. 137–139.

45. Кулик О. Д. Ціннісна основа педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. *Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару «Гуманна педагогіка у процесі особистісного розвитку дитини (Лицар гуманної педагогіки – Василь Олександрович Сухомлинський)»*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. С. 64–66.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

46. Кулик О. Д. Критерії та рівні формування творчої активності фахівця вищої школи. *Вісник Черкаського університету: збірник наукових праць*. Черкаси: ЧНУ, 2009. Вип. 146. С. 46–50.

47. Кулик О. Д. Креативність як складник підготовки конкурентоздатного фахівця/педагога в системі вищої професійної освіти. *Молодий вчений: науковий журнал*. Херсон: ТОВ «Видавничий дім “Гельветика”», 2017. № 4 (44) квітень. Частина III. С. 384–388.

48. Кулик О. Д. Рефлексія як складник професійного становлення майбутнього фахівця в системі вищої освіти. *Topical questions of contemporary science: Collection of scientific articles*. Aspekt Publishing, Taunton, MA, USA, 2017. P. 441–447.

АНОТАЦІЯ

Кулик О. Д. Мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти в процесі навчання словотвірної системи української мови. На правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2019.

Робота присвячена проблемам навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів закладів загальної середньої освіти. Пропонована методика навчання словотвірної системи ґрунтується на концептуальних філософських, психологічних, лінгвістичних, психолінгвістичних, дидактичних, лінгводидактичних положеннях. Визначальною рисою її є наскрізне навчання учнів словотвору як системи у взаємозв'язку з фонетикою, орфоепією, графікою, орфографією, морфемікою, лексикологією, морфологією, синтаксисом, стилістикою, теорією текстотворення з перевагою мовленнєвої практики.

У дисертації обґрунтовано теоретичні засади дослідження; розкрито й уточнено сутнісні характеристики базових понять, зокрема «словотвірна система», «словотвірні норми», «способи словотворення», «словотвірна зв'язність тексту», «мовна й мовленнєва особистість», «мовленнєва діяльність», «мовленнєвий розвиток», «мовна й мовленнєва рефлексія», «комунікативна компетентність», «мовленнєва компетентність», «діяльнісна компетентність» тощо, у взаємозв'язку з іншими науковими поняттями, що стосуються вивчення словотвору в шкільному курсі української мови в аспекті мовленнєвого розвитку учнів; виокремлено пріоритетні поняття методики навчання словотвірної системи української мови – підходи, принципи, методи, прийоми, засоби, технології – уточнено їхні змістові характеристики, з'ясовано лінгводидактичний потенціал для мовленнєвого розвитку учнів 5–9 класів; розроблено трикомпонентну систему словотвірних вправ, скерованих на мовленнєвий розвиток учнів 5–9 класів й активне опанування ними словотвірних процесів і явищ під час вивчення всіх розділів шкільного курсу української мови; розроблено, теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено методику наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів. Експериментальне дослідження засвідчило ефективність означеної методики.

Ключові слова: методика наскрізного навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів; комплексні словотвірні вміння учнів 5–9 класів (словотвірно-мовні, словотвірні умовно-мовленнєві, словотвірно-комунікативні); спеціальні підходи, принципи, методи, прийоми, засоби, технології навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів; система

спеціальних вправ для навчання словотвірної системи української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком учнів 5–9 класів.

АННОТАЦІЯ

Кулик Е. Д. Речевое развитие учащихся 5–9 классов учреждений общего среднего образования в процессе обучения словообразовательной системе украинского языка. На правах рукописи. Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (украинский язык). Киевский университет имени Бориса Гринченко. Киев, 2019.

Работа посвящена проблемам обучения словообразовательной системе украинского языка во взаимосвязи с речевым развитием учащихся 5–9 классов учреждений общего среднего образования. Предлагаемая методика обучения словообразовательной системе основывается на концептуальных философских, психологических, лингвистических, психолингвистических, дидактических, лингводидактических положениях. Определяющей чертой ее является сквозное обучение учащихся словообразованию как системе во взаимосвязи с фонетикой, орфоэпией, графикой, орфографией, морфемикой, лексикологией, морфологией, синтаксисом, стилистикой, теорией текстообразования с преобладанием речевой практики.

В диссертации обоснованы теоретические основы исследования; раскрыты и уточнены сущностные характеристики базовых понятий, в частности «словообразовательная система», «словообразовательные нормы», «способы словообразования», «словообразовательная связность текста», «языковая и речевая личность», «речевая деятельность», «речевое развитие», «языковая и речевая рефлексия», «коммуникативная компетентность», «речевая компетентность», «деятельностная компетентность» во взаимосвязи с другими научными понятиями, касающимися обучения словообразованию в школьном курсе украинского языка в аспекте речевого развития учащихся; выделены приоритетные понятия методики обучения словообразовательной системе украинского языка – подходы, принципы, методы, приемы, средства, технологии – уточнены их содержательные характеристики, выяснен лингводидактический потенциал для речевого развития учащихся 5–9 классов; разработана трикомпонентная система словообразовательных упражнений, направленная на речевое развитие учащихся 5–9 классов и активное освоение словообразовательных процессов и явлений при изучении всех разделов школьного курса украинского языка; разработана, теоретически обоснована и экспериментально проверена методика сквозного обучения словообразовательной системе украинского языка во взаимосвязи с речевым развитием учащихся 5–9 классов. Экспериментальное исследование подтвердило эффективность указанной методики.

Ключевые слова: методика сквозного обучения словообразовательной системе украинского языка во взаимосвязи с речевым развитием учащихся 5–9 классов; комплексные словообразовательные умения учащихся 5–9 классов (словообразовательно-языковые, словообразовательные условно-речевые,

словообразовательно-коммуникативные); специальные подходы, принципы, методы, приемы, средства, технологии обучения словообразовательной системе украинского языка во взаимосвязи с речевым развитием учащихся 5–9 классов; система специальных упражнений для обучения словообразовательной системе украинского языка во взаимосвязи с речевым развитием учащихся 5–9 классов.

ABSTRACT

Kulyk O. D. Speech development of the 5-9th graders at general secondary education establishments in the process of the Ukrainian word forming system acquisition. Qualifying research work as a manuscript. Thesis for a degree Doctor of Pedagogical Sciences, speciality 13.00.02 – Theory and methods of teaching (the Ukrainian language). Borys Grinchenko Kyiv University. Kyiv, 2019.

The study is dedicated to the issues of teaching the word forming system of the Ukrainian language from the perspective of speech development of the 5-9th graders at general secondary education establishments. The presented methodology for teaching the word forming system is based on the conceptual philosophical, psychological, linguistic, psycholinguistic and linguodidactic provisions and regulations. Its distinguishing feature is a transversal learning of word forming as a system through its interaction with phonetics, orthoepy, graphics, orthography, morphemics, lexicology, morphology, syntax, stylistic and theory of text formation with priority to speech practice.

In the thesis, the theoretical foundations of the study are substantiated; the intrinsic characteristics of the fundamental notions, namely, “word forming system”, “word forming norms”, “word forming methods”, “word forming text coherence”, “linguistic and speech personality”, “speech activities”, “speech development”, “linguistic and speech reflection”, “communicative competence”, “speech competence”, “activity competence” and so forth, in relation to other scientific notions concerning the acquisition of the word forming within the school course of the Ukrainian language from the perspective of the speech development of the pupils are defined and specified.

It is established the learner is able to acquire the scope of knowledge, which makes sense to him, therefore, studying the linguistic theory in the process of the Ukrainian word forming system acquisition by the 5-9th graders should occur in close interrelation with phonetics, orthoepy, graphics, orthography, morphemics, lexicology, morphology, syntax, stylistic and the theory of text formation; focusing the learners’ attention on elemental and non-elemental units of word forming system, the twofold nature of word forming norms, regular / irregular, usual / non-usual word formation, word forming coherence of a text; addressing the peculiarities of perception, attention, memory, imagination, thinking of older teenagers, functioning and interaction of psychophysiological mechanisms of speech; basing on the theory of language behavior, stage-by-stage formation of mental acts, speech development of an individual (in both empirical psychology and linguodidactics); reflexive activities.

The priority notions of methodology of teaching the word forming system of the Ukrainian language, those being approaches, principles, methods, techniques, instruments and technologies are distinguished (student-centered, competence-based, activity-based, communicative-and-cognitive, functional-and-stylistic, text-based and

research), modern principles (technological, dialogue-oriented, creativity, problem-based, communicative-and-pragmatic oriented, self-development, integrative, reflexive, context-based, coherent development of oral and written types of speech activities, complex formation of speech competence and other competences, comprehensiveness, deautomation of perceiving stereotype models of word formation, advertency to semantic interpretation of an utterance), methods (basic, i.e. according to the mode of interaction between a teacher and students in class, and auxiliary ones, i.e. conceptual, hermeneutic, language-and-style analysis of a text and its linguistic means; purposeful listening, reading and reflection; research; word forming and communicative modeling), instruments and resources (text-based exercises; visual – tables, schemes, illustrations, graphs, diagrams, Internet resources; aural - audio recordings; visual-and-aural – multimedia systems); technologies (development of speech activities, information and communication, module acquisition), their notional content is specified, the linguodidactic potential for speech development of 5-9 graders is established.

A three-component model of text-based word forming exercises aiming at active acquisition of the word forming procedures and phenomena within the school course of the Ukrainian language and speech development of 5-9th graders is presented. Their classification is produced; the selection criteria are specified; the components of the methodological characteristics, namely, the aim, intermediate goals, orientation of the statement of an exercise to the development of knowledge-building + creativity (basing on B. Bloom's taxonomy and the content of creative thinking by E. de Bono), criteria for the quality of text material; factors influencing the efficiency / inefficiency of an exercise under certain conditions are construed.

The methodology for progressive phased teaching of the word forming system of the Ukrainian language from the perspective of speech development of 5-9th graders is construed, theoretically substantiated and experimentally verified. A positive dynamic in the stages of developing learners' skills of complex word forming of all types (word forming and linguistic, word forming conceptual-and-speech, word forming and communicative) proved the efficiency of experimental methodology of teaching the word forming system of the Ukrainian language from the perspective of speech development of the 5-9th graders.

Key words: methodology of teaching the word forming system of the Ukrainian language from the perspective of speech development of the 5-9th graders; complex word forming skills of the 5-9th graders (word forming and linguistic, word forming conceptual-and-speech, word forming and communicative); specific approaches, principles, methods, techniques, instruments and technologies of teaching the word forming system of the Ukrainian language from the perspective of speech development of the 5-9th graders; the system of special exercises for teaching the word forming system of the Ukrainian language in relation to speech development of the 5-9th graders.